

Monografier

Vetenskapen som försvann?
Svensk rasforskning efter 1935

Martin Ericsson

Arkiv förlag, 2023, 313 s.

De senere årene er det publisert flere studier som tilbakeviser en lenge rådende opfatning om at populasjonsgenetikkens fremvekst etter andre verdenskrig førte til at vitenskapens menn og kvinner sa farvel til raseforskning (f.eks. Jon R. Kyllingstad, *Rase*, 2023; Jenny Reardon, "Decoding Race and Human Difference in a Genomic Age", *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 15:3, 2004; Joanna Radin, *Life on Ice. A History of New Uses for Cold Blood*, UCP, 2017). Martin Ericssons bok føyer seg inn i denne trenden. Han tar avsats i dominerende forestillinger om svensk raseforskning: at den bare utgikk fra Statens institutt för rasbiologi, bare medførte overgrep, alltid var rasistisk og i hovedsak rettet mot samene og tok slutt midt på 1930-tallet. Mot dette synet åpner han i stedet opp for andre aktører, for forskning på andre enn samer og for forskning i tiden etter at Gunnar Dahlberg overtok lederstillingen etter Herman Lundborg.

Ericsson skrider til verket med et veldefinert begrepsapparat, nøye utvalgt empiri og stor innsikt i nyere forskning på rase både i Sverige og internasjonalt. Rase forstås i tråd med Sheila Jasanoffs kjente begrep som samproduksjon. Ikke bare vitenskapsutøvere, men også politikere, skribenter og kulturutøvere

bidrar til å definere det. Det betyr ikke at Ericsson undersøker begrepets stilling i hele samfunnet; han konsentrerer seg om vitenskap som hadde rase som forskningstema, brukte begrepet og dessuten definerte rase som biologi. Også termen *rasifisering* brukes i en snever betydning, om situasjoner der ordet brukes og mennesker tilskrives biologiske egenskaper. Ytterligere en innsnevring bidrar til å gjøre spørsmålet om hvor raseforskningen tok veien forskbart, nemlig avgrensningen av fysisk antropologi til "[Bertil] Lundmans verksamhet vid Uppsala universitet" (s. 15).

Det er lett å tenke seg at disse avgrensningene har vært nødvendige for å kunne undersøke denne brede tematikken. Samtidig er det klart at rase ikke har vært et absolutt entydig begrep. Den norske historikeren Jon R. Kyllingstad har for eksempel vist hvor uklart rasebegrepet kunne være ved at selv presumptivt stringente vitenskapsmenn blandet sammen biologi, kultur og samfunn (Kyllingstad, s. 22–23). Slikt får leseren vite mindre om i denne boken. Det vi derimot får, er en solid og velskrevet bok som gir betydelig ny kunnskap om aktører og deres valg av undersøkelsesobjekter, hvilken forskning de gjennomførte, og hvilke konklusjoner de trakk.

Boken starter med en oversikt over raseforskningens historie fra 1700-tallet til ca. 1930. Gjennom fire eksempler demonstreres deretter hva raseforskning ved instituttet mellom 1930 og 1935 var. Eksempelene viser en langt større grad av variasjon når det gjelder hvem som bidro til feltet, hva de bidro med, og hvordan resultatene kunne brukes, enn det som tidligere har vært vektlagt. Kapittel 4 og 5 dreier seg om årene etter 1935. Hovedspørsmålet er hva omorga-

niseringen og navnebyttet til Institutionen för medicinsk genetik i 1959 betydde for kunnskapsproduksjonen. Hovedaktører er Gunnar Dahlberg og genetikeren/blodtypeforskeren Lars Beckman.

Beckman brøt, men bare tilsynelatende, med den fysiske antropologien i 1950-årene for å etablere den mer tidstypiske serologiske raseforskningen ved instituttet. Han brukte serologi til å studere "rasene" i Nord-Sverige. Siktemålet var å etablere ny kunnskap om forhistorisk migrasjon. Doktorgradsavhandlingen hans ble gjenstand for en grensdragningsstrid om hvor raseforskningen hørte hjemme: i serologien eller i den fysiske antropologien. Beckman selv benyttet seg likevel fortsatt av den fysiske antropologiens metoder og resultater, og uttalte seg fortsatt om raseforhold. Ikke bare anvendte han resultater skaffet frem av fysiske antropologer; da en serologisk undersøkelse av Sveriges romer ikke ga det ønskede resultatet, at de utgjorde et "genetisk isolat", vendte han sammen med samarbeidspartneren John Takman tilbake til den fysiske antropologien. Ericsson antar tanken var at antropologien lettere kunne gi argument for isolat-ideen.

I Beckmans versjon besto rase av både synlige og usynlige faktorer. Og hvor nær genetik og fysisk antropologi kunne stå hverandre i forståelsen av hva rase var, vises tydelig i en undersøkelse av prosjektsøknader som ikke ble innvilget. I samarbeid med Jan Arvid Böök søkte Beckman om amerikansk finansiering av en ny og omfattende studie av den svenske befolkningens raseegenskaper, i tradisjonen til tidligere undersøkelser. Argumentet var at det hastet. Forfatteren kunne med fordel ha satt denne argumentasjonen i sammenheng med tilsvarende argumentasjon i samtidige internasjonale forskningsprosjekt som samlet inn blodprøver fra urfolk. Det het seg at de var i ferd med å forsvinne (Radin, 2017, s. 86ff). Også senere har Beckman i mange sammenhenger gitt uttrykk for en genetisk forståelse av etnisitet.

I kapittel 6 står en aktør utenfor instituttet i sentrum, den fysiske antropologen Bertil Lundman. Hans "enmannsforskning" følges fra 1930-tallet til slutten av 1960-årene. Lundman, tydelig overmåte fascinert av ideen om den nordiske rases overlegenhet, hadde et nær sagt livslangt prosjekt med å måle innbyggerne i svenske lokalsamfunn, spesielt Dalarna, dele dem inn i mikroraser og vurdere deres sterke og mindre sterke rasemessige egenskaper.

Lundmans internasjonale forbindelser studeres blant annet i kapittel 7, som vies til hvordan kunnskap ble spredt gjennom internasjonale nettverk både i mellomkrigstiden og i etterkrigstiden. Forbindelser gikk til nazistisk inspirerte raseforskere, til forskere inspirert av UNESCO-tradisjonen og til organisasjoner som bekjempet ideen om at rase ikke fantes eller hadde liten betydning. Forfatteren er opptatt av hvilke av vitenskapens "sannheter" som ble spredt, hvordan de ble det, og om innholdet ble endret underveis. Kapittel 8 handler om hva som ble formidlet i den svenske offentligheten, inspirert ikke bare av samproduksjon, men også av andre, nyere, kunnskapshistoriske tilnærminger. Begge kapitlene gir ny og viktig innsikt i hvordan vitenskapelig kunnskap formidles dels til kolleger, dels til det bredere publikum. Ikke minst interessant er pressedebatten om Lundmans posisjon i rasespørsmålet; den vakte både avsky og støtteerklæringer.

Alt i alt gjør boken det forfatteren vil den skal gjøre. Han har ikke funnet raseforskning ved Institutionen för medicinsk genetik etter at Beckman forlot den midt på 1960-tallet, og undersøkelsen avsluttes midt på 1970-tallet. Da var selve rasebegrepet i de fleste kretser i vår del av verden blitt uakseptabelt og hadde nesten forsvunnet fra offentlig bruk. Spørsmålet som blir hengende i luften, er om dette virkelig betyr at raseforskningen *da* var opphørt, eller om svaret ville blitt annerledes med en annen tilnærming til hva raseforskning er. Forfatteren antyder at det fortsatt finnes både vitenskapelige

praksiser og folkelige tenkemåter som stiller seg i samme tradisjon som den raseforskningen han har studert, og det er et faktum at populasjonsgenetikk i de store globale prosjektene som Human Genome Diversity Project og Geographic videreførte den fysiske antropologiens rasekategorier og dermed ga inntrykk av at rase fantes og var viktig (se f.eks. Kyllingstad, 2023, s.299ff). Dermed venter kanskje enda et forskningsprosjekt om hvor raseforskning tok veien i genetikkens tidsalder – med eller uten et entydig rasebegrep.

Denne boken gir leseren et originalt, solid empirisk fundert, teoretisk og metodisk gjennomtenkt og svært velskrevet bidrag til å forstå hvilken plass og betydning rasebegrepet hadde i svensk forskning fra 1930- til 1970-tallet. Raseforskningen ble utvilsomt videreført i denne perioden selv om mange vitenskapsfolk mente at rase bare fantes som idé, ikke som realitet. Siden rasetenkningen har vist seg å være så seiglivet, er dette også en svært viktig bok fordi den har mye å bidra med i flere av dagens både vitenskapelige og politiske diskusjoner. Forestillingen om at raseforskning tok slutt for flere generasjoner siden, har bidratt til å gjøre det vanskelig for mange å ta inn over seg at rasisme og rasialisering i dagens samfunn kan gjenspeile en lang historisk tradisjon som har satt spor i både tenkemåter og praksiser.

Astri Andresen

Mellankrigstider

Yvonne Hirdman

Ordfront, 2023, 382 s.

Bag det bleglyserøde omslag prydet af Sigrid Hjerténs modernistiske 1930'er-maleri, *Utsikt mot Stadsgården och Gamla stan*, tager professor emerita i historie ved Stockholms universitet, Yvonne Hirdman, os tilbage til svensk mellemkrigstid. Den prisbelønnede svenske samtidshistoriker har tilbagelagt en længere akademisk karriere om arbejder-

og kønshistorie, hvor hun blandt andet er kendt for at have indført begrebet *genus* i svensk sprog tilbage i 1980'erne. Hirdman fører i sin nye bog læseren igennem 382 sider om en afgørende periode, hvor Sverige findes i en rivende udvikling fra fattigt landbrugsland til moderne samfund med radio, jazz og demokrati. Værket er hovedsageligt baseret på en bred sekundærlitteratur, hvor der trækkes på international og svensk forskning, blandt andet forfatterens egen. Som en *Gesamtdarstellung* af mellemkrigstiden i Sverige kommer bogen vidt omkring med en kronologisk opbygning i to dele om henholdsvis 1920'erne og 1930'erne; foruden en indledning til periodens begyndelse ved efterdønningerne af første verdenskrigs afslutning. Herunder spænder bogens struktur over et væld af mikrotemaer: Alt fra introduktionen af kvinders stemmeret i 1919 til funkis-boliger og eugenik. Alle kapitlerne afrundes af korte biografier om udvalgte personligheder i perioden, anrettet som en appetizer med yderligere litteraturhenvisninger til den interesserede læser. De velskrevne sider levendegøres gennem flittigt brug af samtidige citater og illustrationer, som fremkalder maleriske billeder af blandt andet 1920'ernes 'live fast, die young' mentalitet, hvor 'granatchokkulturens' nye kvinder med silkestrømper, korte kjoler og kirsebærmunde drukner traumat fra første verdenskrig i jazz, foxtrot, og nye farvefilm med lyd fra Frankrig og USA. I den velgennemforskede svenske mellemkrigstid positionerer Hirdman bogen som et tiltrængt opgør mod forsimplede fremstillinger i nutidige medier, ideologisk anvendelse af historien som slagkraftigt politisk våben samt underbelysning af emnet i skolernes historietimer (s. 10–13).

Valget af den kvindelige kunstner Hjerténs maleri på coveret spejler på flere måder de portrætterede skred i perioden. Med hovedfokus på social og politisk historie viser forfatteren hvordan mellemkrigstiden også er en historie om kvinder, kvinderettigheder og kønsroller. Udover Sveriges

inden- og udenrigspolitiske situation i den umiddelbare efterkrigstid, er bevægelsen mod introduktionen af kvinders stemmeret, skred i kønsroller samt politisk ligestilling på menuen, som bogens første del især skildrer. Det var netop i 1920'erne, at kvinder var overladt til skæbnen som husmor, som forfatteren karakteriserer som en af tidens mest strukturerende ordninger, kønsordningen, som forfatteren også påpeger til stadighed findes. Der var, ifølge forfatteren, også samtidig tale om en *genuskonflikt*, hvor kvinder kolliderede med den hidtil adskilte mandlige kønssfære med stemmeret, valgbarhed til Rigsdagen og nye arbejdsområder. Kvindehistorie er således et tilbagevendende tema igennem bogen og en rød tråd i narrativen. Her skinner forfatterens egen forskningsinteresse naturligt igennem bogens opbygning, tydeligere end andre aspekter, uden at det synes at være på deres bekostning. Værket kommer nemlig vidt omkring som for eksempel tidens utopiske reformisme og intellektuelle udviklinger som surrealisme, dadaisme og funktionalisme. Bogen viser blandt andet også hvordan materielle fremskridt kendetegnede perioden med udbredelsen af radio og bil. Mændene glemmes heller ikke: En ny kropsfikseret kultur med idræt og sport idealiserer nøgne overkroppe med spillende muskler. Det hele formår Hirdman at binde sammen i et vellykket holistisk portræt af tidens *Zeitgeist*.

Anden del af bogen om 1930'erne skildrer blandt andet hvordan børskrakket i 1929 gav de glade 1920'ere dødsstødet og indledte en periode med økonomisk krise, politikeres forsøg på at bremse arbejdsløsheden og faretruende politiske udviklinger i horisonten. Denne todeling af bogen synes at have affødt dens titel, *Mellemkrigstider* (i flertal), og er interessant eftersom mellemkrigstiden konventionelt benævnes i sammenhængende ental fra 1918 ved første verdenskrigs afslutning til 1939 ved anden verdenskrigs begyndelse. Er denne titel berettiget? Igennem bogens første del, hvor en svensk national historie

styrer narrativen, er pluralisme ikke helt klart. En tydeliggørelse af den antydede pluralisme kunne for eksempel have været styrket af transnationale komparationer af forskellige mellemkrigstider fra Sverige til det globale. Vi skal til side 307, i del to, før forfatteren udvikler en temporal opdeling af mellemkrigstiden ved året 1933, hvor "opplysningstidens idéer om demokrati, kunskap, förnuft, vetenskap hänades", med en klar hentydning til Hitlers udnævnelse til kansler i Tyskland. At dette skulle være et pludseligt skifte i 1933, og ikke en gradvis udvikling siden 1920'erne, når tankerne henledes på Italiens fascisme eller Sovjetunionen, kendetegnende for mellemkrigstiden som helhed, kan man stille spørgsmålstejn ved. Først i bogens sidste 50 sider bliver det tydeligt, at forfatterens pluralistiske skel i mellemkrigstiden sættes af svensk indenrigspolitik som reaktion på 1933. Hvis dette skifte er så centralt for vores forståelse af svensk mellemkrigstid, kunne det have været mere udviklet og klarere fra bogens begyndelse. Dette er naturligvis bare en konceptuel detalje, som ikke spiller nogen større rolle for selve bogens indhold.

Har viden om mellemkrigstiden nogen instrumental værdi for os i dag, 100 år derpå? Dette indikerer bogen, *Mellemkrigstider*, som, enten ifølge forlaget eller forfatteren, er skrevet for at råde bod på uvidenheden som er kilden til al populisme (bogens bagside).

"Vårt behov av historia tycks växa med den alltmer mörknande framtiden", indleder Hirdman (s. 9), og tilføjer: "Denna bok försöker att råda bot på den okunnighet som finns – skolans historietimmar når sällan fram till vår tid – och dem velade okunnighet, för att tala med Gunnar Myrdal, som används för att skapa en bra historia eller forma ett slagkraftigt politisk vapen" (s. 13). Befinder vi os da i nye 20'ere, som ikke er så ulig det forrige århundredes? I så fald, hvilken særlig viden er det, skal vi drage fra mellemkrigstiden? Dette er oplagte spørgsmål, man som læser fristes til at stille, og som

Hirdman også strejfer i prologen. Men præcist hvad der er så vigtigt ved netop mellemkrigstiden for at råde bod på nutidig populisme, er mindre klart. Bogen drager ganske få perspektiveringer til i dag. Helt central tilbyder bogen, udover det økonomiske "kohandel" kriseforlig i 1933, ingen mere dybdegående diskussion af, hvorfor Sverige ikke endte som en af de mange autoritære europæiske stater, men tværtimod bevarede en parlamentarisk stabilitet med varig socialdemokratisk ledelse. Forklaring på at antisemitismen heller ikke slog igennem i Sverige på grund af jødernes forsvindende lille og assimilerede antal (s. 322) kan også forekomme ufyldstgørende eftersom det samme, omend i mindre grad, også var tilfældet i Tyskland. Spørgsmålet om stigende antisemitisme i dag bliver hængende i luften. Derudover perspektiveres 1930'ernes svenske debatter om faldende fødselsrater og krise om befolkningsspørgsmål, på trods af en del opmærksomhed (s. 256-281), ikke til nutidens debatter, som statistik og prognoser lejlighedsvis hvirvler op og sandelig også anvendes i politisk øjemed. Her kunne man savne en diskussion eller forfatterens aktive stemme, som til tider synes at forsvinde i sekundærlitteraturen og lidt uklare litteraturhenvisninger uden fodnoter. Selvom dette heller ikke er spørgsmål, som bogen påstår at besvare, kunne det have været et interessant supplement for spørgsmålet om populisme samt behovet for historie. Måske er den indsigt, man skal tage med sig, også mindre konkret. Forfatterens ambition med bogen er at oplyse om mellemkrigstiden på en saglig, sammenhængende og begribelig måde. Hirdman når bestemt i mål med et bredt værk, der også er tilgængeligt for det almene publikum og uindviede læsere.

Christian Kofod Hansen

Lex THX. Historien om Sveriges största medicinska konflikt och den märkvärdiga veterinären som skapade den

Maria Josephson

Norstedts, 2022, 280 s.

Våren 1950 avlivades nio marsvin i småländska Aneby. Från början hade de varit tio, de ingick som försöksdjur i veterinären Elis Sandbergs experiment med det egenkomponerade körtelekstraktet THX. Sandberg hade genom att blanda malda thymuskörtlar från kalvar, alltså kalvbräsk, med destillerat vatten, och låta sedimentet sjunka till botten, extraherat en ljusrosa vätska som han hoppades skulle vara ett botemedel mot tuberkulos. Fem av de tio marsvinen hade fått injektioner med kalvextraktet och de övriga fem utgjorde kontrollgrupp. När två veckor hade passerat ympades alla djuren med tuberkelbakterier och den första marsvinsgruppen fick fortsatt injektioner med THX medan kontrollgruppen blev utan. När det första djuret dog avlivade Sandberg de kvarvarande marsvinen och kunde då konstatera att fyra av dem som hade fått dagliga injektioner helt saknade tecken på tuberkulos medan det femte marsvinet hade minimala spår av sjukdomen. Detta var en stor personlig seger för Sandberg, men en ytterst liten sådan för forskningen. Det är i denna skärningspunkt – mellan det personliga och det vetenskapliga, det upplevda och det bevisbara – som medicinshistorikern Maria Josephson placerar den kontrovers kring Sandberg och THX som kom att pågå i närmare fyrtio år.

Boken följer Sandberg och THX från början av 1950-talet fram till det sena 1980-talet när medlet, delvis på grund av ny lagstiftning, kom att hamna i skymundan. Det som började som en behandling mot tuberkulos kom veterinären i Småland snabbt uppfatta som ett botemedel mot cancer. Sjukdomen hade under 1950-talet seglat upp som en ny folkhälsosjukdom och

till kliniken i Aneby sökte sig människor med olika cancerdiagnoser. Snart var det dock fler än dessa cancerpatienter som efterfrågade THX och efterhand behandlade Sandberg allt från diabetes till svår-mätbara neuroser med sitt kalvbräsextrakt. Gemensamt för patientgruppen var att de upplevde lindring från sina besvär, vilket de ställde emot att de inte tyckte sig ha blivit hjälpta av skolmedicinen. När det kommer till detta anspråk är Josephson noga med att poängtera att idéhistorikerns roll inte är att bedöma vad som var "på riktigt" och inte, utan att skriva fram vad som var möjligt att "tänka, känna och göra vid ett givet ögonblick" (s. 11).

Sandbergs preparat kom att hamna i ett slags mellanrum som gäckade Medicinalstyrelsen och den alltmör strikta medicinska forskarvärlden: det fanns ingen bevisad läkemedelseffekt, men inte heller någon påvisbar skadeeffekt. THX kunde med andra ord inte helt förbjudas för sina risker men inte heller godkännas som läkemedel. Inte ens Elis Sandberg själv tycks ha varit säker på vad i de malda thymuskörtlarna som enligt hans mening fungerade.

I kölvattnet av neurosedynkatastrofen under det tidiga 1960-talet, där läkemedlet neurosedyn visade sig orsaka svåra fosterskador, blev läkemedels biverkningar och risker ett allt större fokus för Medicinalstyrelsen. En central fråga gällande THX var vad preparatet egentligen var för något, ett läkemedel eller en alternativ behandling. Sandberg ägnade sig åt en medicinsk praktik som redan från början hade blivit obsolet då han inte gjorde skillnad mellan forskning och behandling. I effektiva avsnitt där källnära beskrivningar samsas med större utblickar tecknar Josephson en bild av hur Sandbergs och hans patientgrupps benhårda tro på THX å ena sidan och en myndighetsapparat tillsammans med en medicinsk praktik i förändring å den andra ledde till nya villkor för medicinska marknader i Sverige.

Josephson följer, utöver myndigheter och läkare, ytterligare två aktörsgupper som

spelade en roll i hur historien om THX kom att ta form: patienter och media. Den patientrörelse som bildades runt THX, med Riksföreningen för thymusforskning i spetsen, behövde media för att hålla THX kvar på den politiska agendan, men Josephson visar också att media inte var en spegel av en pågående konflikt, utan i högsta grad deltagare i och medskapare av kontroversen. Samtidigt som media intog en ny, kritiskt granskande roll till den medicinska expertisen började även patienterna söka sig utanför skolmedicinen. Tidsperioden innebar ett nytt förhållningssätt mellan patienter, läkare och journalister. Den autonoma läkaren som på egen hand fattade beslut om patienters vård var på väg bort och patienters valfrihet på väg in. Under 1970- och 1980-talen ledde detta till att "patienten förväntades besluta själv, men också ta ansvar för sina val." (s. 197). När den nyttillträdde sjukvårdsministern Ingegerd Troedsson (M) 1977 valde att tillsätta ännu en utredning om THX var det inte för att fastställa preparatets effekter, utan för att sätta punkt för THX-vändorna en gång för alla. Troedsson ville "hitta en lösning som liberaliserade tillgången till THX, utan att samtidigt öppna upp för ett alternativmedicinskt fält helt utanför myndigheters och läkares kontroll" (s. 192). 1980 antog riksdagen en ny lag som legitimerade naturläkemedel för injektion, men det dröjde ändå till 1987 – två år före Elis Sandbergs bortgång – innan THX till slut godkändes som ett sådant. Kampen var över, men det var även den kollektiva anda som THX hade skapat – det var nu upp till varje enskild patient att välja.

THX var varken avgränsat till Sverige eller unikt i tiden gällande alternativa behandlingsformer. Josephson gör utblickar mot bland annat USA, Tyskland och Italien för att peka på hur patientorganisationer och egensinniga läkare – eller veterinärer – tog plats med innovativa behandlingsformer under tidsperioden. Framför allt Tyskland är ett intressant spår, och Josephson lyfter flera gånger fram hur patienter i Sverige

som kunde betala för sig valde att slippa köerna till kliniken i Aneby och istället resa till Tyskland för att få injektioner med THX. Det poängteras att förhållningssättet till alternativa behandlingsformer såg annorlunda ut i Tyskland. Här hade en något djupare kontextualisering ha kunnat bidra med vad inom det svenska systemet som stack ut gällande såväl patientrörelsen som gränsdragningarna runt den legitima medicinen. Detsamma gäller patientrörelsen som växte fram, en intressant aspekt är att den bands samman av människors tro på en behandling snarare än den gemensamma identitet som en diagnos kan ge. Josephson tar upp att rörelsen, till skillnad från andra patientrörelser i tiden, var aktivistisk, men diskuterar inte detta i relation till vare sig andra patientorganisationer eller andra typer av aktivistiska rörelser under tidsperioden.

I *Lex THX* har Maria Josephson lyckats med att skapa en stringent historia av ett brokigt material och alla de vändor om medicin och moral som den envise smålänningen och Myndighetssverige utkämpade under 1900-talets andra hälft. Resultatet är inte ett svar på frågan om vilken effekt THX egentligen hade, utan en idéhistorisk undersökning av sjukdom och behandling i "de gränsland där medicinens kunskap och sjukvårdens resurser tar slut" (s. 227). Löpande genom boken framhålls att Elis Sandberg lovordades för sitt sätt att tala med och behandla patienter – inte i strikt medicinsk mening utan snarare på ett mänskligt plan – och Josephson pekar genomgående på hur detta kan vara en del av förklaringen till hans framgång bland THX-patienter. I en tidsperiod då svårt sjuka patienter kanske inte fick reda på vad de led av eller att de förmodligen snart skulle dö, och där den palliativa vården var grovt eftersatt, erbjöd kliniken i Aneby en alternativ relation mellan behandlare och patient.

Karin Jedeberg

En värld med Gud. Religjös världsbild och kyrka i dansk-svenska Lunds stift 1650–1720

Hanne Sanders

Makadam, 2024, 336 s.

Ligesom det er blevet sagt, at krig er en for vigtig sag til at overlade til generalerne, så gælder det, at kirke og teologi er for vigtige til at overlade til de teologisk uddannede kirkehistorikere. Tidligere har historikere oftest kun interesseret sig for kirke- og religionsforhold som "vikarierende motiver" hos samfundets mægtige eller som "falsk bevidsthed" eller højst som afsluttende "pynt" i forbindelse med skildringer af politisk og social historie. Men i ældre tider var folks omverdensforståelse imidlertid magisk-religiøs, ikke bare i specifikke kirkelige aspekter, men var noget, der prægede alle sider af tilværelsen, også de "verdslige". Derfor afskærer man sig fra at forstå vigtige sider af fortiden, hvis man ikke medtænker religionen.

Med dette som erkendelsesmæssigt udgangspunkt vil Hanne Sanders undersøge religionens og kirkens samfundsmæssige og kulturelle betydning i det tidligmoderne Norden, hvor befolkningen – høj og lav, læg og lærd, almue og elite – var præget af "en försekulariserad religiös världsbild", hvor "religionen var vigtig i både kultur och kunskap och [...] inte bara uttrycktes genom en individuell tro". Närmere bestemt opfatter hun perioden 1650–1720 som præget af en luthersk konfessionskultur baseret på den såkaldte Hustavlens verden, det vil sige et tillæg til Luthers katekismus, der fastlagde de handlingsrelationer, som enhver indgik og skulle leve i. Det var øvrighedsstanden, bestående af på den ene side kongen som bydende og på den anden side undersåtterne som lydende. Præstestanden, der bestod af gejstligheden som overordnet og alle andre som underordnet. Og endelig husstanden med husbonden som bydende og husstandens øvrige medlemmer, fami-

liemedlemmer og tjenestefolk som lydende. Denne Hustavlens verden var ifølge kirkehistorikeren Hilding Pleijel en "självklar förutsättning" for alt samfundsliv i tidlig moderne tid.

Sanders' undersøgelse er geografisk afgrænset til Lunds Stift, der som bekendt skiftede statstilhørsforhold i medfør af Roskildefreden i 1658. Traditionelt er denne overgang set som et nationalitetsskifte fra dansk til svensk. Men Sanders gør gældende, at nationalisme er et moderne fænomen. Hun foretrækker betegnelsen "folkeidentitet", der var en blandt flere identiteter i tidlig moderne tid, og dette folkebegreb var ikke etnisk eller nationalt, men religiøst baseret: folket stod i direkte relation til Gud og blev ledet af en jordisk konge, som det skyldte loyalitet. Altså svarende til øvrighedsstanden i Hustavlens.

Med udgangspunkt i dette religiøst baserede folkeidentitetsbegreb analyserer Sanders så de kirkelige følger af statstilhørsforholdsskiftet. Lunde-biskoppen Peder Winstrup fortsatte i sit embede efter Roskildefreden i 1658, og Sanders analyserer et par af hans prædikener og påviser, at han udlagde det nye statstilhørsforhold som Guds straf over folkets synder og altså som noget, man måtte acceptere og i øvrigt glæde sig over fredens genetablering og over, at også den nye konge var en god lutheraner. Især fra dansk side er Winstrup blevet set som en opportunistisk vendekåbe. Men Sanders sammenligner med en tilsvarende prædiken, som Winstrup holdt i 1646 efter det danske nederlag i krigen 1643–1645 og påviser, at han argumenterede på samme måde da.

Traditionelt er behandlingen af Skåne efter 1658 blevet beskrevet som en etnisk udrensning af præstestanden til fordel for nye, svenskfødte præster. Men det billede holder ikke. I Danmark var traditionen, at præster alle skulle være universitetsuddannede, og efter endt uddannelse kunne de få embeder over alt i Danmark, mens det i Sverige var skik og brug, at stiftet stod for uddannelse af præster, og at præsterne

normalt kun fik embede i det stift, hvori de var blevet uddannede. Det medførte, at da Skåne skiftede statstilhørsforhold, øgedes andelen af skånskfødte præster her markant i forhold til dansketiden. Fra 39 pct. i 1658 til 58 pct. i 1675 og 62 pct. i 1700. Og da der altså var tradition for, at skånske præster var universitetsuddannede, så måtte der oprettes et lokalt universitet til at dække behovet. Her får vi en ny forklaring på baggrunden for oprettelsen af Lunds Universitet i 1668. Andelen af skånskfødte præster vedblev altså at dominere, også efter at Skåne i 1681 var gjort til en ligestillet svensk provins og svensk kirkeordning gennemtvunget her. De forholdvist få svenskfødte præster, der trods alt fik embeder her, havde forud for udnævnelsen haft en vis tilknytning til Skåne, f.eks. som feltpræster eller husprædikanter eller huslærere hos lokale stormænd. Den stærkt øgede andel af skånskfødte præster gør det ifølge Sanders mere meningsfuldt at beskrive udviklingen som *forskånskning* snarere end som forsvenskning.

I historien om Skånes overgang til Sverige plejer de bloddryppende grusomheder mod civilbefolkningen at fylde en hel del. Sanders benægter ikke, at den slags overgreb fandt sted, men påpeger, at det kun var i krigstid. Det var altså undtagelsen, ikke normalen. Også emner som kirkebygningens betydning i det forsekkulariserede samfund og Lunds domkapitel, dets sammensætning og virkefelter, herunder især dets håndtering af ægteskabssager er med.

Jeg kan tiltræde eksistensen af et religiøst verdensbillede som dominerende og som en forklaringsfaktor, der er meningsfuld og skal tages alvorligt. Men når dette er sagt, så er der lejligheder, hvor også andre faktorer formodes at gøre sig gældende i højere grad end hos Sanders. Vel er hun ikke blind for, at Winstrup også kan have haft opportunistiske motiver for sin tale i 1658, nemlig at demonstrere loyalitet over for de nye magthavere og derved forhåbentlig beholde sin bispestol, men dette aspekt kunne gerne være betonet stærkere. Det er fint, at det

nu er påvist, at præsterne i Skåne endda i langt højere grad end før 1658 overvejende var indfødte skåninge. Men hvad med biskopperne? Winstrups efterfølgere inden for den undersøgte periode kom alle udefra og havde – så vidt jeg kan se – ikke haft nogen forudgående tilknytning til stiftet. Det kan næppe være nogen tilfældighed. Der var trods forskånsningen alligevel grænser for hvilke poster, man turde betro indfødte skåninge!

I kapitlet om domkapitlets behandling af ægteskabssager bliver sagsbehandlingen tolket i lyset af det lutherske ægteskabssyn, hvorefter mand og kvinde var lige over for Gud og i fællesskab skulle skabe det hellige ægteskab. Derfor måtte ingen tvinges mod sin vilje til at indgå ægteskab, og derfor brugte domkapitlet megen energi på at forlige stridende ægtefolk. Hun er dog her tillige opmærksom på den materielle side af sagen: at det i høj grad handlede om forsørgelse: "når samhällets produktion, konsumtion, reproduktion och sociala välfärd byggde på äktenskap och hushåll. Att leva ensam var inte ett reellt alternativ, utan något man kunde bli tvungen till".

Her og andetsteds må der sammenlignende studier af områder, hvor andre konfessioner var fremherskende, til førend man kan sige, hvor vidt de fænomener, der er beskrevet i bogen, virkelig kan siges at være specifikt lutherske. Eller om de sigtede på almene samfundsproblemer i perioden, som i lutherske lande blev italesat luthersk-teologisk og på anden vis hos andre konfessioner, men at de problemer, de forholdt sig til, basalt set var de samme (f.eks. ægteskabet som sikring af forsørgelse og modvirken af social ustabilitet).

Michael Bregnsbo

Avhandlingar

*I Want to Stay.
Local Community and
Prisoners of War at the Dawn
of the Eighteenth Century*
Olof Blomqvist

Stockholms universitet, 2023, 371 s.

Et av de definerende trekkene ved å være krigsfange er at det er en forbigående status. Krigsfanger er midlertidige besøkende i lokalsamfunnene de oppholder seg i. Hvordan arter slike besøk seg? Hvordan blir krigsfangenskapet organisert og avsluttet? Hva slags status har krigsfangene, og hvordan blir denne forhandlet og endret underveis? Både for dem som ønsket å bli værende etter krigsslutt, og dem som heller ville vende hjem? Dette er hovedspørsmålene Olof Blomqvist undersøker i sin doktorgradsavhandling om krigsfanger og krigsfangenskap i tre nordeuropeiske byer under den store nordiske krigen (1700–1721): Aarhus i Danmark, Torgau i Sachsen og Uppsala i Sverige.

Denne krigen er en stor, langvarig og mangefasettert konflikt som i ulike faser involverte de fleste av statene i Nord-Europa. Maktstatene var nå i stand til å presse ut ressurser fra befolkningen, både i form av skatter, forsyninger og rekrutter. Store områder ble rammet av ødeleggende og voldsomme krigshandlinger. Krigen medførte også store folkeforflytninger – av militære avdelinger, flyktninger og krigsfanger. Som en så langvarig og inngripende konflikt i Nordens historie kan den i moderne tid kanskje kun sammenlignes med Napoleonskrigene eller andre verdenskrig.

Krigen ble utkjempet av stater som samtidig var svært ulike og like. Språklig og kulturelt var Danmark, Norge og Sverige like. Religiøst skilte Russland seg ut, også språklig, sammen med Sachsen og Finland. Alle statene var mer eller mindre eneveldige

militærstater. Dette gir store muligheter for historikere til å komparere fenomener knyttet til krigen, til å sammenligne dem i ulike kontekster og både i like og ulike kontekster. Blomqvists valg av byer som undersøkes, er et godt eksempel på fordelene det kan gi. Han er også veldig klar over de nordiske statenes sammensatte karakter: En danske kunne like gjerne være en nordmann eller en tysker, en svenske eller en finne. Og at hærene bestod av både utskrevne undersåtter og leiesoldater fra alle hjørner av Europa.

Et dynamisk forskningsfelt i nyere europeisk historie er interaksjonen – samarbeidet og konflikten – mellom maktstatenes militærvesen og sivilbefolkningen i tidlig nytid. Hvor stor påvirkning hadde egentlig militæret på samfunnet som helhet? Hvordan artet de sivil-militære relasjonene seg i disse stadig mer militariserte statene? Var de preget av utbytting og vold, eller hadde sivilbefolkningen sin egen agenda, hvor de forsøkte håndtere eller til og med å dra fordeler av situasjonen?

Det er i denne sammenhengen som Blomqvist undersøker et felt hvor det militære og sivile møttes og interagerte, nemlig mottaket av krigsfanger i de tre nevnte byene under den store nordiske krig. Også dette er et tema i utvikling. Han plasserer sin studie godt i dette fagfeltet og forholder spesielt til Cambridge-historikeren Renaud Morieux. I Norden og når det gjelder den store nordiske krig er imidlertid temaet krigsfanger lite utforsket, og da kun i nasjonal kontekst. Blomqvist argumenterer godt for hvorfor akkurat denne krigen er en fruktbar ramme for å studere krigsfangenskap i også et transnasjonalt perspektiv.

Blomqvist er interessert i hvordan bosettingen av fangene ble organisert på lokalt nivå, hvordan de ble integrert i byenes sosiale orden og liv og hvordan deres posisjon ble forhandlet. I mange tilfeller var dette også et kulturmøte, mellom dansk, tysk, svensk og norsk, selv om det foregikk i en felles skandinavisk-baltisk lutheransk

kontekst. I tillegg kom fanger med fjernere opprinnelse, hovedsakelig russere.

Hoveddelen av studien er organisert i tre empirikapitler, henholdsvis om hvordan fangene ble mottatt og deres opphold organisert, om deres dagligliv og interaksjon med lokalsamfunnet og hvordan dette forholdet ble regulert i et lengre perspektiv, også etter at krigen var slutt.

Blomqvist finner at lokalsamfunnene spilte en viktig rolle i administrasjonen av fanger og deres opphold i byer inne i de krigførende maktens territorier. I Uppsala og Aarhus ble fangene ofte godt sosialt integrert på disse stedene. De ble i løpet av oppholdet gradvis individualisert, og flere av dem endte opp med å gifte seg lokalt og å slå seg ned der for godt. De gikk, som Blomqvist skriver, fra å være fremmede til å bli medlemmer av lokalsamfunnet. Situasjonen var noe annerledes i Torgau, der krigsfangene var mer en samlet gruppe utenfor lokalsamfunnet. En annen forskjell mellom Sachsen og de nordiske byene er at krigsfangens tilstedeværelse førte til konflikter mellom byen og den sachsiske staten. Her må faktorer som den kulturelle og språklige likheten mellom dansker og svensker (og nordmenn) og sterke maktstater med stor legitimitet ha spilt en rolle. Blomqvist påpeker også at selv om det å ta imot krigsfanger var en ny opplevelse for byborgerne, så var de godt vant med migrasjon og mobilitet. Dessuten var det et stort behov for arbeidskraft, da mange av de lokale unge mennene var ute som soldater.

Et viktig punkt for Blomqvist er interaksjonen mellom tre parter – fangene, lokalsamfunnene og staten – og hvordan dette forholdet og fangenes status ble forhandlet og endret over tid. Fangene var ufrivillige migranter, og slik sett er avhandlingen også en transnasjonal migrasjonshistorie. Blomqvist viser også hvordan fangenes posisjon ble påvirket av ytre faktorer, som krigens gang og avtaler om fangeutveksling og avstanden til fronten. Spesielt i Torgau spilte faren for en svensk invasjon en viktig rolle, faren for invasjon spilte også en rolle

i Uppsala etter den russiske okkupasjonen av Finland. Slik sett, konkluderer han, kunne altså krigen i Norden, ikke i Sachsen, tjene som det han kaller "motor för integration", som bygget ned de politiske forskjellene mellom fremmede krigsfanger og lokalbefolkningen i stedet for å øke dem.

Blomqvist har gjennom hele avhandlingen gode og presise konklusjoner og sammendrag. Han evner å trekke det essensielle ut fra empirien og sette det i kontekst. En annen styrke ved avhandlingen er det brede kildetilfanget den bygger på, både fra lokale, regionale og statlige arkiver. Blomqvist viser også at han er klar over kildenes begrensinger. Han vet hva han kan få ut av kildene, og ikke. En annen styrke – kanskje den fremste i avhandlingen – er det han får ut av disse kildene. Nemlig et mikrohistorisk blikk på krigsfangene og lokalsamfunnene nedenfra, hvor vi får se hvordan deres opphold var, og hvordan deres status og forhold til byene ble forhandlet og forandret seg over tid. Det gir viktige bidrag til kunnskapen både om krigsfanger under den store nordiske krigen og om hvordan lokalsamfunn forholdt seg til dem og andre fremmede. Det gir fascinerende innblikk i menneskeskjebner, steder og handlinger, alt forklart i kontekst.

Blomqvist får også mye ut av sammenligningen av Aarhus, Torgau og Uppsala, spesielt når det gjelder å finne ulikheter, mer enn å se på likheter. Årsaken er at de tre byene, og deres befatning med krigsfanger, var forskjellig. Spesielt Torgau skiller seg ut. De svenske fangene var der kun i kort tid, under sine egne offiserer. Den sachsiske staten var også forskjellig og mindre kraftfull enn de nordiske maktstatene. Derimot er det langt færre og annerledes kilder fra Torgau. Det gjør at sammenligningen blir skjev. I de tre empirikapitlene handler til sammen 32 sider om Torgau, 42 om Aarhus og 112 om Uppsala. Det er også langt flere kilder til stoffet om den svenske byen. Spesielt er de rettslige kildene rikere i Sverige. Unntaket er kapittel 2,

om mottagelsen av fangene, hvor faktisk Torgau får mest oppmerksomhet, 22 av 32 sider. Et spørsmål som kan melde seg, blir dermed hvor fruktbar byen da egentlig er som komparasjonsobjekt, annet enn at den er annerledes? Blomqvist er klar over dette og tar det med i sin analyse, og har som sagt flere interessante drøftinger av hvorfor den sachsiske byen var annerledes, og hva det innebærer. Men det er likevel et valg som kan diskuteres.

Blomqvist kunne uansett i større grad ha problematisert forskjellen mellom de ulike "danskene" i Uppsala. Deres lojalitet til sin arbeidsgiver og opplevde mulighet til å la seg integrere må jo ha vært forskjellig om de var tyske yrkessoldater enn om de var innfødte dansker og nordmenn. Blomqvist har et konsekvent og godt mikrohistorisk perspektiv gjennom hele avhandlingen, men avspiser dette rike feltet (er det en teori, en metode eller et perspektiv?) med én side. Her kunne han med fordel ha drøftet forutsetningene for dette grepet noe mer.

Men intet av dette forandrer hovedinntrykket av at Olof Blomqvist har skrevet en nyskapende og interessant avhandling, som basert på et imponerende kildearbeid og satt i et unikt transnasjonalt perspektiv gir nordiske historikere ny kunnskap. Både om krigsfanger i tidlig nytid, den store nordiske krigen og forholdet mellom fremmede og lokalsamfunn i nordeuropeiske byer i perioden. Og hverken tema eller perspektiv er ferdig utforsket.

Ola Teige

Traditionella nyheter. Kläder, ekonomi och politik i Virestads socken 1750–1850

Martina Böök

Linnéuniversitetet, 2024, 280 s.

I sin avhandling undersöker Martina Böök allmogens klädskick i Kronobergs län i södra Småland. Virestads socken utgör en del av Varend vars ålderdomliga drätskicks uppmärksammas av såväl 1600-talets göticister som 1800-talets folklivsskildrare. Böök framhåller också drätskickets sär-egna karaktär. Valet av Virestads socken som undersökningsområde motiveras av att det har klassificerats som reliktområde, vilket betyder att äldre sedvanor, som till exempel drätskick, levde kvar längre här än på andra platser. Liknande områden hittas främst i Dalarna, Hälsingland och Skåne. Allmogens klädskick är ett ämne med lång tradition inom etnologisk forskning. Böök, som skrivit sin avhandling i historia, drivs av ambitionen att befria området från äldre etnologiska förklaringsmodeller.

Avhandlingens övergripande syfte är ”att analysera sambanden mellan ekonomisk, social och politisk utveckling och kulturell kontinuitet och förändring, genom att studera bruket av kläder i Virestad, del av ett så kallat reliktområde, 1750–1850”. Frågorna är många och tematiskt indelade. Första frågegruppen rör lokala förutsättningar för handel, ekonomi, migration och kontakter, områdets politiska kultur och allmogens möjligheter till inflytande. Den andra rör kvinnors klädval utifrån ekonomisk och social status samt klädernas funktion. Avgränsningen till kvinnodräkten motiveras av att den var mer traditionell än männens. Den tredje frågegruppen omfattar föreställningar om allmogens klädsel, hur och när kläder införskaffades och hur de hanterades vid arvsskiftet. Frågorna ligger till grund för tre undersökande kapitel.

Källmaterialet består i huvudsak av bouppteckningar, sockenstämmoprotokoll,

landshövdingeberättelser, ordsbeskrivningar och bilder. Det teoretiska ramverket utgörs av Peter Burkes tes om ”folk- kulturens allmänna lagar”, som slår fast att folk- kulturen inte var stillastående utan förändrades långsamt hela tiden. Burke används särskilt för att förstå det görbaras gränser och ramverk. Pierre Bourdieus teori om smak och fält har valts för att förklara hur individens klädval hänger samman med sociala, ekonomiska och kulturella resurser. För att förstå allmogens förhållningssätt till kläder och vilken betydelse kläder hade för allmogen utgår Böök från Daniel Millers tankar om tingens betydelse för människans självuppfattning och existens.

Bouppteckningarna, totalt 137 stycken från fyra nedslagsperioder, utgör avhand- lingens grund. För att ”se vad som var det normala och eftersträfvansvärda i en grupp” anser Böök att det räcker med tre till fem bouppteckningar per kön och grupp. Efter att ha tagit del av Bööks källkritiska diskussion, urvalskriterier och resonemang om representativitet menar jag att det behövs fler bouppteckningar och strängare urvalskriterier för att kunna dra välgrundade slutsatser om klädskicket inom olika grupper. Bööks resonemang om smak och klädval hade också varit betjänt av en sammanställning över bouppteckningarnas uppgifter om kläder. Det hade också varit önskvärt med utförligare information om kvinnornas position i lokalsamhället. Dels för att tidigare forskning lyfter fram social differentiering som en betydelsefull faktor i områden med konservativt drätskick. Dels för att Böök använder sig av Bourdieus begrepp smak och fält, som utgår från människors sociala status och friktionen mellan samhällsgrupper. Användandet av begreppet smak hade fått en större tyngd om det hade understöts av Bourdieus kapitalbegrepp, det vill säga de faktorer som ”gör” smaken. För att bestämma indi- videns ekonomiska resurser utgår Böök från bouppteckningens behållning, det vill säga värdet av ägodelar och fordringar minus skulder. Frågan är hur väl enbart

behållning fungerar som mått för ekonomisk kapacitet. Bööks argumenterar själv för att skuldsättning (som nu) snarare ska ses som ett mått på välstånd än på fattigdom eftersom det kan vara ett tecken på investering i nyodling, byggnation eller produktionsökning. Då värdet för fast egendom ser ut att ingå i behållningen kan skillnaderna bli stora mellan besuttna och obesuttna. Summor anges i olika myntslag och det är svårt att i sammanhanget förstå vad som är mycket och lite.

Till avhandlingens viktigaste resultat hör, enligt Böök, slutsatserna att den lokala kulturen skapades genom kontinuitet i förändring, att reliktområden kunde vara innovativa och moderna och att äldre traditionsinslag skapade stabilitet i tider av förändring. Bööks konstaterande att den lokala kulturen skapades genom kontinuitet i förändring ligger i linje med tidigare forskning. Det hade därför varit givande med en dialog med liknande studier, särskilt Anna-Maja Nyléns avhandling om dräktkonserverism i Västra Vingåker 1785–1865 från 1947. Gemensamma nämnare finns i såväl näringsstruktur som befolkningsutveckling och i interaktionen med tidens nationalromantiska strömning. Klädedräktens sammankoppling med den fornnordiska Bländasägnen samt bruket av ålderdomliga kläder och dess funktion som stabilisator i en tid av förändring passar in i Britt Liljewalls teori om tradition som moderniserande kraft. Men här väcks också nyfikenhet kring varför lokalsamhället behövde stabiliseras: vilka förändringar stod för dörren i Virestad?

Böök vill mycket och avhandlingen är yvig till innehåll, form och språk. Begreppsanvändningen haltar och många påståenden har varken stöd av Bööks egen undersökning eller tidigare studier. Texten är frägedriven och i övergången till undersökningen om smak, klädval och klädernas funktion undrar Böök hur allmogens bruk av ålderdomliga kläder kan förklaras. Här vänder Böök på syftesformuleringen och det är så jag uppfattar att undersökningen

är strukturerad. Uppgiften blir både enklare och mer avgränsad om klädsckicket analyseras utifrån områdets ekonomiska, sociala, kulturella och politiska faktorer istället för att kontexten analyseras via allmogens klädsel.

Avhandlingen saknar inte nya och intressanta slutsatser, men iveren att ta spjårn mot tidigare etnologisk forskning skymmer resultaten. En hel del utrymme ägnas åt att bevisa att 1900-talets tidiga etnologer inte hade "rätt" i sin uppfattning av Virestad som reliktområde. Böök gör en poäng av att tidigare etnologer "missat" att områden med ålderdomligt klädsckick kunde kännetecknas av livlig handel och en mångfald av näringar vid sidan av traditionellt jordbruk. Men är det viktigt att slå fast att Virestad inte var isolerat och att befolkningen följde med i sin tid? Jo, men inte för att sätta de gamla etnologerna på plats utan för att fördjupa förståelsen för klädedräktens kontext. Angreppssättet är också missvisande. I Nyléns avhandling om dräktkonserverism i Västra Vingåker finns det ingen konflikt mellan de välbeställda bondehushållens bruk av en särpräglad högtidsdräkt och förekomsten av binäringar. Förtjänster från andra källor än jordbruket hade betydelse både för dräktens tillkomst och för dess bevarande. Att socknarna låg i ett av landets mest aktiva novationsområden var inget Nylén bortsåg ifrån. Tvärtom såg hon det som en anledning till att undersöka varför just denna trakt likväl bibehållit ett konservativt drätsckick.

Det är möjligt att Böök sammanblandar olika förklaringsmodeller. Reliktområde och kulturfixering, det vill säga tendensen att bibehålla högkonjunktorens kulturella uttryck, som till exempel ett drätsckick, under en efterföljande lågkonjunktur, hör visserligen ihop, men behöver inte betyda samma sak. I tidigare forskning pekas geografisk isolering ut som en bidragande faktor till uppkomsten av reliktområden, medan bibehållandet av ett konservativt drätsckick i regel förklaras av sociala,

ekonomiska och kulturella faktorer. Nylén sätter allmogens bruk av ett konservativt dräktskick i Västra Vingåker i samband med det sena 1700-talets kraftiga befolkningsökning inom gruppen obesuttna. Levnadsvillkoren försämrades och vid sekelskiftet 1800 var det bara besuttna bönder som hade möjlighet att uppehålla "den lyx, som innehavet av en särskild omgång kläder till fest och högtid innebär" (Anna-Maja Nylén, *Folkligt dräktskick i Västra Vingåker och Österåker*, 1947, s. 199). Högtidsdräkten manifesterade skatteböndernas privilegierade ställning och omvandlades till "en lokal relik med funktionell och social begränsning" (s. 210).

Böök vill förena ett gammaletnologiskt synsätt på allmogekulturen som trögrörigt med en betoning på bondekulturens ständiga föränderlighet. Att väga in båda perspektiven är ett bra grepp. Dock hade jag önskat ett generösare förhållningssätt till tidigare forskning. Även om den äldre forskningen betonar kontinuitet medan den nyare lägger tonvikten på förändring är båda perspektiven närvarande redan i den äldre forskningen eftersom det inte går att förklara det ena utan det andra. Redan 1935 påpekade Sigfrid Svensson, vilket Böök också återger, att folkdräkten hade förmåga till nybildning och självständig utveckling. I *Folklig dräkt* från 1974, med uppsatser av fältets mest tongivande forskare, däribland Nylén, Svensson, Bo Lönnqvist och Aagot Noss, ges en översikt av tidigare forskning och samtidens syn på kontinuitet och förändring. Reliktområde och kulturfixering har ingen framträdande plats utan där används begreppet lokalt särpräglad kultur. Att allmogens dräktskick var en blandning av gammal tradition och modenyheter var en etablerad uppfattning hos 1970-talets etnologer. Böök hade med andra ord kunnat komplettera sin användning av Burkes allmänna regler för folkkulturen från 1978 med referenser till nordisk dräktforskning. Bööks formulering att hon, till skillnad från tendensen i tidigare forskning, inte betraktar allmogen som passiva mottagare

av kulturella impulser, tyder på att hon inte på allvar satt sig in i forskningsläget. Jon Fredrik Skauge, Bjørn Sverre Hol Haugen och Seja Johnson, som undersöker allmogens klädinnehav och klädpraktiker under samma tidsperiod som Böök, utgår från att förändringar framförhandlades inom den egna gruppen.

Till avhandlingens förtjänster hör att Böök analyserar allmogens kläder ur skilda perspektiv och med hjälp av olika typer av källmaterial. Böök visar i detalj hur klädedräkten förändrades och bidrar både till att konkretisera och nyansera synen på allmogens klädsel i ett reliktområde. Att studera klädförsörjning ur ett livscykelperspektiv är ett välkommet inslag. Böök visar att införskaffandet av kläder pågick genom hela livet. Tidigare forskning har framför allt studerat tjänstefolkets möjligheter att bygga upp en klädsamling i unga år. Undersökningen om hur ägodelar, och däribland kläder, ärvdes, testamenterades och såldes på auktion är avhandlingens starkaste bidrag till forskningsfältet. Genomgången av sockenstämmoprotokoll och analysen av smycken har relevans bortom forskningen om allmogens kläder. Virestads socken är en del av Värendsbygdens dräktområde. Även om Böök undviker att tala om allmogens kläder som del av en dräktkultur hade Nylén, som betraktade Värendsdräkten som "en av de ur såväl dräktsynpunkt som allmänt etnologisk intressantaste dräkterna i riket, värd en grundlig monografi" haft stor behållning av Bööks avhandling.

Marie Ulväng

Antologier

Marknadens tid. Mellan folkhemskapitalism och nyliberalism

Jenny Andersson, Nikolas Glover,
Orsi Husz & David Larsson
Heidenblad (red.)

Nordic Academic Press, 2023, 399 s.

I de nordiske landene lever vi fortsatt i en variant av etterkrigstidens sosialdemokratiske samfunnsorden, noe våre lands høyt beundrede velferdsstater er det beste eksempelet på. Endringene som har skjedd de siste tiårene, både i selve velferdsstatene, i kulturen og i statens forhold til den kapitalistiske økonomien på et mer overordnet nivå, er likevel betydelige. Alle er enige om at *noe* har skjedd, men hva? Er det "nyliberalisme", og hva er i så fall det? Hva består dette nye i, og hvordan ble det til?

Denne nye antologien inneholder 16 kapitler som beskriver noen av endringene som har foregått i Sverige "mellan folkhemskapitalism och nyliberalism". Begrepet nyliberalisme benyttes altså i bokens tittel – og det opplyses om at boken er et produkt av forskningsprogrammet *Nyliberalism i Norden. Ett nytt historisk fält*. "Marknad" er likevel det operative, analytiske begrepet som benyttes for å forstå mer av de siste tiårenes endringsprosesser i det svenske samfunnet.

Dette er et godt grep. Man slipper unna potensielt uproduktive diskusjoner om nyliberalismebegrepet i seg selv og om hvorvidt *markedsvendingen* best forstås som brudd eller kontinuitet med etterkrigstiden. Isteden går kapitlene konkret inn på en rekke endringsprosesser som på ulikt vis kan knyttes til begrepet *marked*. I forordet "Bortom vänstervind och högerväg" skriver redaktørene at de ønsker å gå bort fra en dominerende svensk historieskrivning, som gir et ideologisk bilde hvor markedsvendingen "antingen kännetecknats av svek och förfall eller befrielse och framsteg"

(s. 12). Ifølge redaktørene kan heller ikke markedets nye stilling forklares "enbart genom idéöverföring utifrån, ett offensivt näringsliv eller en socialdemokrati som tappat riktningen. Dessa i sig viktiga faktorer samspelar med något annat, ett slags fundamental popularisering av marknadstanken. Hur gick det till?"

Scenen er dermed satt for en rekke gode analyser av hvordan "marked" og tilstøtende begrep ble tatt i bruk og fylt med mening av en lang rekke ulike svenske aktører, stort sett i siste fjerdedel av det tjuende århundre. Et av de beste eksemplene er Carl Marklunds kapittel om "välfärdsstatskritiken och byråkratinseringsdebatten", som blant annet viser hvordan den svenske velferdsstatens "tendens till experimenterande självanalys och lett socialhypokondrisk introspektion" bidro til en forestilling om markedet som "ett tänkbart framtidsorienterat alternativ" (s. 46). Antologiens nærmest begrephistoriske innfallsvinkel til Sveriges nære historie bidrar til å åpne denne på nye og fruktbare måter.

For eksempel skriver David Larsson Heidenblad interessant om arrangementen av årlige SM (svenskt mästerskap) i aksjehandel, og det han kaller "populariseringen av aktiesparande" – et kapittel som tematisk går godt overens med Orsi Husz' bidrag om innføringen av kredittkortsystemer innenfor den svenske samvirkebevegelsen og også Oskar Brobergs kapittel om hvordan "börsen blev ekonomins naturliga mittpunkt". Disse bidragene knytter seg til begrepet finansialisering, av både hverdagslivet og økonomien for øvrig, men selv i Brobergs framstilling av endringer i en tung makroøkonomisk institusjon løftes menneskelige aktører og deres forestillinger i forgrunnen, og finansialiseringen forstås som "en perspektivforskjutting bland centrala aktörer i det ekonomiska och politiska landskapet" (s. 268).

Boken er slik sett nærmest en slags "nyliberalismens kulturhistorie", eventuelt en mentalitetshistorie, med interessante og velskrevne bidrag om blant annet

den libertarianske Frihetsfronten (Jenny Andersson), SAFs (Svenska Arbetsgivareföreningen) reklamekampanjer på 1980-tallet for å gjøre svensk ungdom mer risikovillige (Elin Åström Rudberg), sensitivitetstrening blant svenske næringslivsledere (Linnea Tillema) og pornografimarkedet i Stockholm på 1970- og 1980-tallet (Klara Arnberg).

Selv den økonomiske historikeren Erik Bengtssons høyst interessante kapittel "Arbetsmarknadens marknadsanpassning" dreier seg først og fremst om endringer i forståelsen av de årlige svenske inntektsoppgjørene. Gjennom en analyse av pressedekningen av disse årlige begivenhetene, henholdsvis på 1950- og 1960-tallet og på 2000- og 2010-tallet, viser han at "avtalsrørelserne" har gått fra å anses som en form for administrasjon av det offentlige gode til noe som måtte levere et resultat tilpasset verdensmarkedet. Ifølge Bengtsson kan dette "ses som en del av den større prosess gjennom vilken markederna sedan 1980-talet i högre grad designats för att frigöras från moraliska krav och politiska regleringar" (s. 127). Som i Brobergs kapittel gir Bengtssons analyse en ny dimensjon til forståelsen av den globaliserte kapitalismens virkninger på Sverige etter Bretton Woods-systemets sammenbrudd i 1971. Multinasjonale selskapers inntog i Sverige behandles på sin side opplysende av Nikolas Glover, men i tråd med antologiens innfallsvinkel er det samtidens *debatt om disse selskapene som stilles under lupen*.

Det at selv økonomiske spørsmål har en viktig kulturell dimensjon som må forstås som noe mer enn en overbygning eller et symptom på noe underliggende, blir dermed et av bokens implisitte budskap. I forordet kan vi lese at markedet, på samme måte som velferdsstaten før den, "ytterst sett blev ett sätt att omforma relationen mellan individ och kollektiv och samspelet mellan medborgarna och samhällsliga institutioner". Dette blir stående som en intelligent sammenfatning av antologiens mange verdifulle bidrag og også en antyd-

ning av et større, historieteoretisk poeng om viktigheten av kultur, mentalitet og forståelsesformer i omfattende historiske endringsprosesser.

I forordet skriver også redaktørene: "Många av förändringarna vi skildrar hade det gemensamt att de inbäddades i en övergripande föreställning om marknad som lösning och löfte. Hur kom det sig?" (s. 12). Spørsmålet om hvorfor besvares strengt tatt ikke, noe som også ville blitt vanskelig innenfor antologiens rammeverk. Styrken i den kultur- og mentalitetshistoriske innfallsvinkelen til historisk endring ligger blant annet i det nesten svimlende mangfoldet av heterogene og ofte paradoksale perspektiver som frambringes. Slik dras vår oppmerksomhet mot historiens kontingens og allsidighet – vi forstår mer av fortiden. En mulig svakhet ligger i mangelen på stringens og uviljen mot å etablere kausalitet. Hva førte til hva? Hvorfor skjedde noe på den måten det gjorde? Slike historiske sammenhenger kan aldri etableres en gang for alle, men det er både tillatt, og viktig, for historikere å gjøre et forsøk. Man kan derfor se fram mot flere publikasjoner om den nordiske nyliberalismen, også med andre innfallsvinkler til våre samfunns nære historie.

Ola Innset

Ostädade väckelser.

Modernitetens fortrupper

Sune Fahlgren, Joel Halldorf, Erik Sidenvall & Cecilia Wejryd (red.)

Makadam, 2023, 328 s.

Vägen till moderniteten är vindlande och snårig. Moderniseringsprosesser har dock oftast setts som något fullständigt frånkopplat det religiösa livet, där sekulära politiska rörelser av olika slag istället drev utvecklingen framåt. Många har väl redan i skolbänken hört någon variant av denna historia.

Medverkande i denna förtjänstfulla

antologi vill dock peka på en annan väg till moderniteten, en som löper genom väckelserörelsernas verksamhet. Istället för att se utvecklingen av moderniteten ur ett centralmaktsperspektiv, eller som fullständigt dominerat av sekulära grupper, fokuserar de istället på väckelserörelsernas roll som "modernitetens experimentverkstäder". Vidare vill de se hur dessa grupper därigenom utmanade äldre samhällsformer genom att agera som "ostädade" element. Det centrala analysbegreppet "ostädat" ska förstås som något det övriga samhället anser vara stökigt och normbrytande, något som efterhand oftast "städas upp" av grupperna själva och byts ut mot striktare normer och mer respektabelt beteende. Detta begrepp ska, enligt redaktörerna, inte förstås i termer av binära motsatspar eller detsamma som en viss klass, teologi eller särskilda samfund. Snarare är ambitionen att "visa på uttryck som förenar bortom de taxonomier som ofta använts i forskningen".

Detta är en mycket lovvärd målsättning, som den som intresserar sig för väckelserörelser antagligen vet. Det saknas nämligen till stor del nyare litteratur på svenska som utifrån en svensk kontext tar ett teoretiskt helhetsgrepp om området, särskilt med hänsyn till väckelserörelsernas perspektiv. Detta till skillnad från till exempel den tyska pietismforskningen som i många år har betonat sambandet mellan just väckelse och modernitet (se t.ex. Douglas Shantz, *An Introduction to German Pietism. Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*, Baltimore, 2013, s. 274–281).

Antologin innehåller totalt 14 bidrag fördelade på fyra tematiska avsnitt som vart och ett behandlar ett huvudtema. Även om antologin saknar en intern kronologi, helt i linje med ansatsen att mot-sätta sig den teleologiska utvecklingen av moderniteten, berör nedslagen i huvudsak 1700-, 1800- och 1900-talen. Det första avsnittet, "I möjligheternas rum", utforskar väckelserörelsernas roll att skapa nya möjligheter för främst kvinnor att delta i offentligheten. I denna del ryms bidrag

från både svenska och övriga nordiska kontexter. I det första avsnittet gör teologen Arne Rasmusson nedslag i fyra historiska väckelsegrupper och betonar deras likheter i den allmänkristna teologin, de milda hierarkierna men starka sociala banden samt betonandet av känsla och institutioner skilda från yttre insyn. Dessa fyra faktorer leder till att väckelsegrupper oftast uppfattas som ostädade, men också tenderar att efterhand sträva efter att bli allmänt respekterade. Det ostädade städas upp. De efterföljande bidragen följer samma tema. Teologen och kyrkohistorikern Aud V. Tønnesen utforskar det tidiga 1800-talets haugianism i Norge och diskuterar hur den resande predikanten Hans Nielsen Hauges konventikelliknande *vennsamfunn* gav möjligheter för kvinnor att anta rollen som förkunnare. I de följande två bidragen visar kyrkohistorikerna Mats Larsson och Stina Fallberg Sundmark hur kvinnliga medlemmar i de svenska evangelistförbunden och i Frälsningsarmén kunde tillåtas anta nya roller som både förkunnare och entreprenörer.

Antologins andra del, "Modernitetens förtrupper", gräver djupare i relationerna mellan väckelserörelserna och deras förhållande till moderniteten. I ett mycket bra resonerande inledande kapitel utforskar kyrkohistorikern Joel Halldorf relationen mellan 1700-talets protestantiska väckelser och den framväxande individualismen genom att betona rörelsernas "entusiasm", den upplevda personliga förbindelsen med Gud. De tre efterföljande bidragen behandlar liknande teman där de mer individualistiska och psykologiska aspekterna av väckelse berörs. Kyrkohistorikern Cecilia Wejryd undersöker baptisten och separatisten Säs Per Sässons individualistiska teologi och rörlighet, medan kyrkohistorikern Anders Jarlert tar sikte mot den hoofianska väckelsen i Västergötland som en "alternativ väg" in i moderniteten, präglad av både ostädade moderna uppfattningar och konservativ dogmatik. Historikerna Martin Åberg och Per von Wachenfeldt

riktar därefter fokus mot den svenska herrnhutiska väckelsen. Åberg utforskar herrnhutismens "förnöjsamhet" utifrån ett begreppshistoriskt perspektiv, medan von Wachenfeldt fokuserar på de herrnhutiska diasporarbetarnas verksamhet och de nya gemenskaper som bildades ur dessa.

Den tredje delen, "Städat och ostädat", berör hur dessa två begrepp ofta kunde leva i samklang i väckelserörelser. Denna del inleder kyrkohistorikern Erik Sidenvall med att behandla en grupp svenska missionärer som under det sena 1800-talet verkade i Kina och som sågs som ostädade både av sig själva och av andra. I samma anda skildrar teologen Sune Fahlgren den svenska Dalakolonin i Jerusalem under det tidiga 1900-talet, som genom sin utopiska framtidssyn, sin diakoni och sin vilja att återgå till en ursprunglig kristendom kan beskrivas som både modern och omodern. Idéhistorikern Anton Jansson skildrar därefter hur predikanten Emil Sibiakoffsky i sin antiklerikalism ofta hamnade i samma läger som tidens fritänkare, och visar därigenom hur ostädade element från annars olikttänkande grupper kunde förenas i vissa gemensamma frågor. I delens sista bidrag riktar kyrkohistorikern Fredrik Santell in sig på nätverket kring Djursholms kapell och analyserar hur en mer konservativ "kyrkosyftande" grupp och en mer liberala "associationssyftande" grupp representerade olika moderniteter och olika sidor av städat och ostädat.

Det fjärde och sista kapitlet innehåller en avslutande reflektion av kyrkohistorikern Urban Claesson om bryggan mellan det privata och det offentliga i samhället samt i kyrkohistoriska sammanhang.

Samtliga bidrag är mycket väl skrivna och empiriskt förankrade, och de bildar sammantaget en rik översikt över väckelserörelsernas roll både som "irritationsmoment" och som "experimentverkstäder" i samhället. Gemensamt för alla bidrag är att de genomsyras av viljan att belysa grupper och perspektiv som annars mycket sällan inkluderas i histo-

riografen. Antologins huvudpunkt blir därför mycket tydlig: väckelserörelserna erbjöd både teologiskt och institutionellt spelrum för nya tankegångar att frodas och möjlighet för nya aktörer att ta plats i det offentliga. Redaktörerna tillstår att det centrala begreppet "ostädat" innebär många och rika associationer "om än något oprecisa", vilket ändå framstår som antologins huvudsakliga styrka. De olika bidragen är flexibla i sina tolkningar och användningar av begreppet. Detta innebär att varje bidrag är så väl perspektivrikt som originellt och insiktsfullt, och samtliga bidrag förenas även väl av de övergripande tematiska aspekterna. Antologin undviker därmed att gå i den kanske vanligaste fällan i detta sammanhang: fragmentering.

Något som antologin dock hade kunnat vinna ännu mer på att klargöra är detta med väckelsernas förhållande till moderniseringen. Det blir aldrig riktigt tydligt hur man vill ringa in detta centrala begrepp som för mig ter sig mer dunkelt och mångfasetterat än "ostädat", som vinner mycket på sin flexibilitet. I introduktionen motsätter sig redaktörerna en teleologisk övergång från religion till individualism och sekularism. Samtidigt finns dock antydning till att moderniteten ska förstås genealogiskt från nutiden, vilket nästan förutsätter en sådan teleologi. I vissa bidrag representerar återgången eller anammandet av traditionella normer en alternativ väg in i moderniteten. För andra representerar dock modernitet även individualisering, nya gemenskaper, deltagande i det offentliga med mera. Här finns det kanske en poäng att göra: att det som uppfattades som ostädat då uppfattas som modernt idag. Det tyder i så fall på att väckelserna har påverkat hur vi tänker om modernitet. Det hade varit intressant med en tydligare diskussion om på vilket sätt dessa grupper agerade förtrupp, alltså hur dessa idéer senare kom att slå rot trots "uppstädningen" av väckelserna. Detta hade i sin tur kunnat lägga grunden för vidare perspektiv och diskussion om hur väckelsernas väg från ostädade till stä-

dade i längden påverkade utvecklingen av moderna idéer i det övriga samhället.

Denna lilla synpunkt förtar dock inget från antologin som helhet. Det är verkligen ett imponerande och insiktsfullt bidrag till forskningen om modernitetens och väckelserörelsernas komplexa men spännande historia.

Anton Hagen

Svenska begreppshistorier. Från antropocen till åsiktskorridor

Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.)

Fri tanke, 2022, 747 s.

Svenska begreppshistorier fokuserar på hur vår tids centrala begrepp har fått sina mångtydiga och ofta omtvistade betydelser genom historien. Boken är inriktad på att betjäna den läsande allmänheten snarare än att vara ett heltäckande nationellt lexikon efter spanska och tyska modeller.

Även den valda populariserande strategin har lett till ett massivt verk. Urvalet av 54 begrepp baseras dels på existerande expertis hos 44 skribenter, dels på begreppens relevans för samtidens diskussioner. Kolleger med expertis i kultur-, social- eller vetenskapshistoria anknyter till begrepp som fascination, kulturpolitik, känsla, mode och monster, hushåll och lyx eller humaniora, kemi och alkemi, kunskap, psykologi, psykopati, teknik, vetenskap och forskning samt vitterhet. Ideologiforskare intresserar sig på ett motsvarande sätt för ateism, fascism, feminism, humanism eller rasism, mediahistoriker om medium och tryckfrihet, och filosofer om dygd, omedvetet och undermedvetet och samtycke. I en tid av allt djupare klimatkris innehåller verket också begrepp som kan återspegla Sveriges påstådda pionjärposition i miljöpolitik (natur, miljö, naturvård, antropocen, framtid och kris). Slutligen finns det ett antal begrepp som forskare ofta använder analytiskt och som vanligtvis inte uppfattas

som historiska, aktörbaserade begrepp, såsom modernitet, sekularisering, offentlighet och publicitet och identitet.

Det föreligger inte några helt systematiska eller rent historievetenskapliga kriterier för vilka begrepp som valts ut. Tanken är uppenbarligen att läsaren själv väljer ut poster för närmare läsning hellre än försöker ta in allt som erbjuds. Denna linje följs också av undertecknad. I det följande kommenterar jag artiklar som bidrar till en förståelse av den svenska politiska kulturens utveckling genom tiderna, både vad gäller dess särdrag och aspekter gemensamma med andra europeiska politiska kulturer. Det betyder att fokus hamnar på etablerade politiska begrepp, i synnerhet sådana som omdefinierade det svenska samhället under 1900-talet. Förhoppningsvis hjälper den här lilla metaanalysen läsare att få ett grepp om boken.

I posterna om folk och nation, patriot, politik och stat utvidgar Bo Lindberg sin forskning från antiken och tidigmodern tid till våra dagar. Den svenska utvecklingen placeras konsekvent i de europeiska kontexterna och flera ord som kan stå för ett begrepp beaktas. I teoretiskt språkbruk innebär det att den onomasiologiska aspekten av begreppshistoria är starkt framträdande. I ett tidigmodernt, mångnationellt ståndssamhälle stod fäderneslandet för territoriet och dess befolkning och patriot för undersåtars lojalitet med överhet. Folket eller nationen började så småningom bli ett politiskt subjekt under det sena 1700-talet och i klarare mening med den franska revolutionen. 1800-talets nationalism kunde kombinera medborgarskap, patriotism, folkrepresentation och (i Frankrike) folksuveränitet med folket, men i det svenska fallet inträffade denna transformation mer gradvis. Staten fick steg för steg en aktivare roll i samhället: istället för att bara upprätthålla det etablerade systemet lovade staten nu framsteg genom reformer.

1960-talet framstår som en vändpunkt, liksom i många andra begreppshistoriska

studier: politikerna mobiliserade inte längre folket så aktivt då de nationella värdena sågs som föråldrade. Dock försvann nationalkänslan inte; den ersattes av idéer om det moderna Sverige som ett exempel för resten av världen. Samtidigt användes begreppet *politik* av eller för ett ökande antal aktörer bortom statens aktiviteter. Enligt Lindberg förstår Socialdemokraterna politiken som ökande statlig kontroll medan de borgerliga partierna prioriterar medborgerlig aktivitet fri från statlig inblandning. Högerradikaler har nyligen försökt återinföra det traditionella folkbegreppet i sin argumentation mot invandring medan vänsterradikaler istället mobiliserar folkbegreppet för att kräva samma förmåner för invandrare som för medborgare.

Bland begrepp som omdefinierade den svenska självförståelsen under 1900-talet är välfärd och folkhem de viktigaste. Nils Edling följer begreppet välfärds förvandling från det tidigmoderna "gemensamma bästa" via det politiserade "nationens västånd" på 1800-talet till välfärd som socialpolitik under 1900-talet – en betydelse som började formas efter tyska välfärdsstatmodeller vid sekelskiftet. Begreppet fick sitt moderna genombrott på 1930-talet då Socialdemokraterna började benämna åtgärder mot tidens ekonomiska kris "välfärdspolitik". Under 1960-talet utvidgades välfärd till jämställdhet, arbetsmiljö, invandringspolitik med mera, men från 1980-talet utmanades den socialdemokratiska "välfärdsstaten" med ett alternativ i form av det borgerliga "välfärdssamhället". På 2000-talet är välfärd ett positivt men mångtydigt och omstritt begrepp som kan användas på vilket politikområde som helst: det kan vara en synonym till den offentliga sektorn och social service, utan precision om vad exakt som avses. Samtidigt håller välfärden på att individualiseras.

Edlings ögonöppnande analys ska läsas tillsammans med Henrik Björcks välskrivna och övertygande artikel om folkhem som fastslår att detta inte var något originellt begrepp i det svenska sam-

manhanget. Från att tidigare ha betecknat en samnordisk idé om tillhörighet till familjehemmet och fäderneslandet, och något senare ett kristligt utbildande hem efter tyska förebilder, blev folkhem ett begrepp som politiserades ganska slumpmässigt i parlamentariska strider under det sena 1920-talet. Med digitaliserade riksdagsdebatter och bibliotekskataloger som underlag visar Björck hur folkhemmet har presenterats både som en allomfattande synonym för det moderna Sverige och som en hotad idyll. Han pekar också på folkhemmets politisering av högerextremister under 2000-talet för att kasta ett nostalgiskt skimmer över deras idealiserade enhetskultur och som kontrast attackera andra partier som mångkulturalister. Det är värt att nämna att Edling och Björck senare har argumenterat på *Historisk tidskrifts* sidor (143:4, 144:3) för hur folkhemmets historia bör beforskas, vilket vittnar på begreppets centrala plats i den svenska självförståelsen.

Andra politiska begrepp är kommun, revolution, den socialistiska idén om ekonomisk demokrati, polarisering, region, Europa och kosmopolit. Mats Andréns analys om en framväxande diskussion om kommunalt självstyre och representation i 1800-talets Sverige – även här efter europeiska förebilder – är särskilt intressant då det inbegreper det historiepolitiskt starka narrativet om den sedan urminnes tider fria bonden. Andréns problematiserar också diskurser som sedan 1990-talet har presenterat Sverige som världens modernaste land just vad gäller det kommunala självstyret som demokratins grund.

Analyserna av politik, stat och välfärd (inklusive samhälle – det kanske mest återkommande ordet i svensk politisk debatt som saknas som eget uppslagsord här) skulle ha gynnats av att diskuteras i dialog med forskning av de finska begreppshistorikerna Pauli Kettunen, Kari Palonen och Tuija Pulkkinen som länge har ägnat sig åt vårt gemensamma begreppsliga förflutna och publicerats också internationellt. Inom serien *European Conceptual Histories* finns

volymerna om europeiska regioner (2017) och internationalismens språk i Europa (2022) som är direkt relevanta också för de svenska begreppen för region, kosmopolit och Europa. Detsamma gäller boken *Con-testing Nordicness. From Scandinavianism to the Nordic Brand* (2021). Undertecknad är, tillsammans med Jussi Kurunmäki, ansvarig för en lucka i boken: ”demokrati” visade sig vara ett så omtvistat begrepp i den svenska pressen och riksdagen att den krävde en artikel i fullängd som nu finns tillgänglig i *Historisk Tidskrift för Finland* (2024:1) istället för inom denna boks pärm. Demokratins radikala begreppsliga expansion sedan 1970-talet – en utveckling parallell med ordet välfärd – borde också ha beaktats i artikeln om ekonomisk demokrati.

Den begreppshistoriska metoden förklaras i inledningen kortfattat med hänvisning till den tyska begreppshistoriska traditionen, med Reinhart Koselleck i spetsen, samt till den brittiska politiska idéhistorien, med Quentin Skinner som ledande teoretiker. Metoden definieras genom fokus på de centrala samhälleliga begreppens mångtydighet, stridbarhet och historiska förändring. Skribenterna har fått fria händer att tillämpa dessa olika principer på villkor att etymologi, första användningar på svenska och begreppens nutida aktualitet har beaktats. Källor är av varierande karaktär, vilket passar bra ihop med begreppshistoriens breda intresse för omvandlande språkbruk genom tiderna. Djupgående akademiska diskussioner har undvikits. Endast de viktigaste källorna och ett litet urval av litteratur är angivna.

Redaktörerna har inte försökt att dra några slutsatser, något ett integrerat samlingsverk absolut skulle behöva, i synnerhet när man riktar sig till allmänheten snarare än akademien. Fler korsreferenser mellan artiklar och en mer omfattande diskussion om redaktörernas visioner om begreppshistoriens metodologiska utveckling, dess samhälleliga värde och den aktuella svenska forskningens bidrag till europeisk historia skulle ha varit värdefulla. De pågående

komparativa, transnationella och digitala vändningarna inom fältet nämns men diskuteras inte på djupet. Som vi har sett bjuder dock flera artiklar i *Svenska begreppshistorier* på inspirerande perspektiv till studiet av svensk historia, inte minst genom att reflektera över begreppsliga utvecklingar också bortom den svenska kontexten. Läsaren lär sig mycket från detta värdefulla uppslagsverk, som hör hemma i varje nordisk (amatör-)historikers bokhylla.

Pasi Ihalainen

Kodex. Boken i medeltidens Sverige

Jonas Nordin (red.)

Mediehistorisk arkiv, 2022, 604 s.

På vägen mot Birka på 820-talet lär Ansgar, Nordens apostel, ha fört med sig fyrtio böcker. Förmodligen var det mest liturgiska handskrifter, nödvändiga för att fira mässa och tidegärd, liksom böcker om kyrkorätt, viktiga för att skapa ordning i det nya missionsområdet. Ansgars böcker, den första kända boksamlingen på svensk mark, försvann tyvärr i ett anfall av sjörövare och missionsförsöket fick ingen bestående betydelse. Det skulle dröja 200 år innan både boken och kyrkan fick fäste och omvandlingen till ett medeltida samhälle tog fart på allvar.

Flera bidrag i antologin *Kodex*, en ny och välkommen medeltida bokhistoria under redaktion av Jonas Nordin, nämner Ansgars förlorade bibliotek, närmast som en illustration av den svenska bokkulturens trevande början. *Kodex* är annars i första hand en handbok för den som intresserar sig för bok- och skriftkulturens utveckling i medeltidens Sverige. Volymen omfattar tjugo förtjänstfulla artiklar, tyvärr för många för att här presenteras var för sig i detalj. Men samtliga är författade av namnkunniga ämnesexperter och presenterar en vetenskapligt uppdaterad introduktion till den medeltida bokens produktion, utförande och marknad, samt

de medeltida texternas genrer, illustrationer, läsare, åhörare och vidare betydelse i det medeltida samhället. Flera artiklar redogör, ur skilda perspektiv, för förhållandet mellan latin och folkspråk och någon artikel även för det mellan latinsk och runsk skriftkultur. Volymen avslutas passande med en artikel, författad av Elin Andersson, om den import och produktion av inkunabler som markerade övergången från en medeltida handskriftskultur till tryckpressens tid. Det är lätt att se hur *Kodex* kan göra nytta i händerna på studenter som introduceras i arbetet med handskrifter. Historiska hjälpvetenskaper som paleografi, diplomatik, kodikologi och kronologi tangeras nämligen på vägen genom denna 500-sidiga, rikt och genomtänkt illustrerade översikt av medeltidshistorikerns viktigaste materialkategori. Att *Kodex* även finns gratis på nätet i serien *Mediehistoriskt arkiv* innebär dessutom att man med gott samvete kan bifoga enskilda artiklar till diverse litteraturlistor. Den tryckta volymen har annars ett tilltalande utförande. *Kodex* försvarar sin plats på var skrivpulpet och i vart bokskåp

Kodex är alltså i första hand en utmärkt handbok med specialartiklar. Sammantaget tillåter den likväl några mer allmänna observationer om bok- och skriftkultur i medeltidens Sverige. Inte oväntat kan man, med Roger Andersson i volymens introducerande artikel, konstatera att bokens betydelse breddades under perioden, från att främst ha använts i gudstjänst och rättskipning till att användas i allt fler kyrkliga och profana miljöer, i syften som med tiden sträckte sig bortom behoven av att reglera och dokumentera till ambitionen att även roa och vägleda. Trots begränsad läskunnighet under perioden står det klart att alla människor i det medeltida samhället i något avseende berördes av böckerna och skriftligheten, till exempel genom den världsliga eller kyrkliga rättskipningen (behandlade av Fredrik Charpentier Ljungqvist och Anders Winroth) eller genom predikan, där även åhöraren

kunde betraktas som en läsare av text (Jonas Carlquist). Samtidigt får man efter läsningen av *Kodex* konstatera den svenska bokkulturens relativa begränsningar och koncentration till vissa miljöer. Inom rikets boksamlingar återfanns förvisso alla texttyper som man väl kunde förvänta sig även på kontinenten, från de nödvändiga liturgiska böckerna till andaktslitteratur för individuellt bruk, vetenskapliga texter, historieskrivning och hövisk läsning. Den folkspråkliga litteraturen var naturligtvis resultatet av inhemskt arbete, men bokproduktionen begränsades huvudsakligen till religiösa institutioner, kanske främst Vadstena kloster. Någon mer omfattande öppen bokmarknad fanns inte i riket. Det mesta införskaffades genom import av klerker på resa. På denna begränsade marknad fanns heller ingen möjlighet till hantverksspecialisering av det slag som utvecklades på kontinenten; att skriva och att bokmåla var ett kombinerat uppdrag i Sverige (bokmåleri behandlas i volymen av Eva Lindqvist Sandgren och skrivare av Claes Gejrot).

Med sina många illustrationer och redogörelser för boken som hantverksprodukt, handelsvara och samlingsobjekt fungerar *Kodex*, slutligen, som en påminnelse om böckernas materialitet. Det kan låta märkligt att en sådan påminnelse skulle behövas. Men av praktiska skäl, och för att undvika slitage på originalen, så arbetar de flesta historiker naturligt nog med tryckta utgåvor av medeltida texter eller digitaliserade versioner snarare än med handskrifterna själva. Med ett sådant tillvägagångssätt är det lätt att bli upptagen av den abstraherade "texten", och samtidigt glömma alla de betydelsebärande egenskaperna hos den konkreta handskriften. Exempel på sådana drag kan vara handskriftens unika och mer eller mindre påkostade och talande utförande, eller den specifika textens sammanhang med andra texter i den multihandskrift där den (vanligtvis) förekommer, eller textens begränsade spridning till specifika

boksamlingar och miljöer. Den enskilda handskriften är, för att parafrasera titeln på en äldre publikation av Jonas Carlquist, ett historiskt vittne i sin egen rätt.

Påminnelsen om böckernas materialitet har sin betydelse även när man betraktar *Kodex* som ett bidrag till frågan om böckernas och skriftlighetens roll i medeltidens samhällsutveckling, en fråga som förvisso sträcker sig utöver volymens tänkta funktion som praktisk handbok. Bokens och skriftkulturens ankomst och ökade och vidgade användning var nämligen inte bara en konsekvens av Nordens europeisering, utan en materiell förutsättning för både den kult och den form av styre som utgjorde kärnan i denna process. De liturgiska böckerna – vanligast av alla medeltida böcker – var en grundförutsättning för firandet av mäsas och tidegård. Lagens kyrkobalkar slog rentav fast vilka böcker sockenkyrkan måste äga. Och laghandskriften, vare sig den innehöll svensk eller kanonisk rätt, var en nödvändighet för periodens alltmer omfattande rättskipning. Lagens kodifiering, inte minst skapandet vid mitten av 1300-talet av en rikstäckande lag, får för övrigt betraktas som uttryck för en ny typ av samhällsstyre där skriftligheten blivit ett allt viktigare verktyg. Det tydligaste uttrycket för detta alltmer skriftliga samhälle är naturligtvis diplomerna, vilka i *Kodex* föräras en egen artikel av Peter Ståhl. Dessa rättsgrundande brev skrevs vid allt från jordöverlåtelse och testamenten till påvliga bullor och kungligt utfärdade privilegier, och de blir allt vanligare ju närmare vi kommer medeltidens slut. Böckerna och skriftligheten fanns med andra ord med från denna samhällsomvandlings början, och bläck och pergament, papper och träpärmar fortsatte att spela en allt större roll. Det fanns naturligtvis även många andra och tungt vägande förutsättningar och orsaker, inte minst ekonomiska och geopolitiska, till att det skulle dröja ända till 1000-talet innan denna medeltida samhällsomvandling i Sverige tog fart på allvar.

Biörn Tjällén

Någonstans i Sverige. En antologi med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och förintelsen

Oscar Österberg (red.)

Forum för levande historia, 2022, 289 s.

Denna antologi är en rik samling texter med olika lokalhistoriska perspektiv på Förintelsens historia. Vi möter här akademiska forskare, lärare, representanter för Föreningen Förintelsens Minne och arkivarier. Författarna har mycket olika utgångspunkter i sina texter och således spretar bidragen rejält, både i innehåll och stil. Att skapa enhetlighet i antologier är alltid en utmaning och det är tacksamt för recensenter att klaga på avsaknad av sådan. Gällande denna bok skulle jag emellertid snarare lyfta det som en styrka då det ger perspektiv på det lokalhistoriska fältets bredd. Flera av bidragen utgör grundforskning och baseras på arkivstudier av såväl lokala och nationella som internationella arkiv. Andra texter beskriver metodologiska frågeställningar och överbåganden, utan att de alltid formuleras i vetenskapliga termer, exemplifierat av den artikelförfattare som aldrig tidigare gjort historiska efterforskningar och som i sin redogörelse av sökandet efter individer som dykt upp på fotografier, som namn på listor eller i tidningsartiklar för sjuttio år sedan illustrerar en typisk vetenskaplig arbetsprocess.

Det som kännetecknar lokalhistoria är bland annat att det ofta handlar om ett möte mellan enskilda människors erfarenhet, där de existentiella aspekterna av historia blir synliggjorda, och de historievetenskapliga metodernas lätt kyligt distanserade strävan efter pregnans – hjärtat möter hjärnan, kan man lite tillspetsat säga. Lokalhistoria bör förstås också ha som mål att placera den enskilda människan eller platsen i det stora historiska sammanhanget, vilket antologins författare lyckas mycket väl med; just växelverkan mellan perspektiven är den stora behållningen.

I Österbergs omfattande och intressanta förord beskrivs antologins två intentioner; att synliggöra kunskaper om Förintelsen med koppling till specifika platser i Sverige och att stimulera ytterligare lokalhistorisk forskning. Båda dessa syften är ytterst vällovliga. Ett tredje syfte som Österberg inte nämner men som jag också tycker mig kunna se mellan raderna i några av de enskilda bidragen är det didaktiska, i betydelsen att ge inspiration till historielärare i deras undervisning om Förintelsen och att just utgå från det lokala. I detta sammanhang vill jag gärna lyfta fram Peter Vigs text om Malmö Borgarskola och det så kallade Reservsjukhuset Borgarskolan som inrättades i skolans lokaler 1945 för att ge snabb vård till några av de Förintelseöverlevande som kommit till Malmö direkt efter kriget. 2019 föddes initiativet till en permanent utställning om sjukhuset som kom att placeras i skolans lokaler och invigas 2020. Utställningen har sedan dess utgjort ett viktigt inslag i skolans historieundervisning. I Vigs bidrag finns också lärarröster representerade som reflekterar över utställningen, Förintelsen och skolundervisning.

Antologin innehåller ett kapitel av Roman Wasserman Wromblewski, ordförande i Föreningen Förintelsens Minne, där han utifrån personliga betraktelser diskuterar lokalhistoriska utmaningar. Det är absolut inget fel på detta kapitel, jag hade stor behållning av att läsa det, men för att stärka mötet mellan akademisk forskning och lokalhistoriska undersökningar av icke-akademiker hade jag gärna sett ett problematiserande kapitel där lokalhistoria som metod beskrivits utifrån de historievetenskapliga kraven och där lokalhistorias plats inom akademien diskuterats. Till skillnad från i exempelvis Norge har lokalhistoria inte någon särskilt stark ställning inom den akademiska forskningen i Sverige.

Som antologin med all önskvärd tydlighet visar är emellertid Förintelsen ett fält som med fördel lämpar sig för också den

professionella forskningen, exemplifierat av bidrag från historiker som Malin Thor Tureby, Pontus Rudberg, Johan Lundin med flera. En problematisering och ett framlyftande av detta faktum ur metodologisk synvinkel i ett separat kapitel hade stärkt behållningen av boken. Samtidigt vill jag ge en eloge till den europeiska utblick som görs i inledningen, där betydelsen av lokalhistoria för historiekulturer i länder som Tyskland, Frankrike och Polen berörs.

Tre perspektiv går igen i de flesta bidragen: plats, individ och flyktingar. För svensk del utgör flyktingpolitik och flyktingmottagande centrala delar av Förintelseforskningen, och i denna bok kommer läsaren närmare platser, exempelvis flyktingmottagarläger som Doverstorp och Öreryd, orter som Karlskrona och Kalmar där överlevande anlände och tillfälliga vårdinrättningar som tidigare nämnda Reservsjukhuset Borgarskolan. Här fick Förintelsens konsekvenser direkta avtryck. Dessa platser och människorna runt dem blev fönster till det industriella massmord som genomförts i Europa under kriget och som vi idag benämner Förintelsen. Genom de enskilda människoödena blir historien mer drabbande, sorglig och verklig.

Två av artiklarna berör hur nazismen bemöttes och hur dagspress rapporterade om händelserna på kontinenten. Johan Lundin skriver om konfrontationer mellan nazister och judar i Lund, medan Johan Perwes artikel om den östgötska pressens rapportering om nazismen och Förintelsen visar hur olika rapporteringar kunde se ut bara i ett läns dagstidningar. Den pronazistiska *Östgöta-Correspondenten*, Östergötlands största tidning, skrev aldrig om den systematiska terrorn mot judar, till skillnad från den socialdemokratiska *Östgöten*. På ett mer övergripande plan kan sägas att lokalpressen i många fall gav mer detaljerade beskrivningar av exempelvis flyktingmottagande, baserade på enskilda röster, än vad rikspressen gjorde, vilket säger något om dess potential som ett än så länge inte särskilt utforskat källmaterial.

Denna antologi fyller definitivt en lucka i forskningsfältet om Förintelsen. Det finns en hel del lokalförankrade publikationer som ofta får stor lokal uppmärksamhet. I kombination med att kunskapen om vad som hände lokalt under andra världskriget tycks vara låg (64 procent svarade att de hade mycket eller ganska dåliga kunskaper om hemtrakten under andra världskriget) borde ett sådant allmänintresse också locka professionella historiker att ta sig an perspektivet. Textsamlingen utgör en utmärkt ingång och inspirationskälla för denna angelägna forskningsinriktning.

Henrik Rosengren

Knowledge Actors. Revisiting Agency in the History of Knowledge

*Johan Östling, David Larsson
Heidenblad & Anna Nilsson
Hammar*

Nordic Academic Press, 2023, 283 s.

Knowledge Actors er den tredje antologien i det redaktørene selv beskriver som en nå fullendt triologi om kunnskapshistorie, med utspring fra senteret for kunnskaps-historie ved universitetet i Lund. Boken følger tråden fra de foregående bøkene, *Circulation of Knowledge* (2018) og *Forms of Knowledge* (2020). Mens de tidligere titlene har vært orientert rundt et nordisk prosjekt knyttet til kunnskapshistorie, reflekterer denne siste boken arbeidet og nettverkets vekst gjennom årene fra første bok kom ut i 2018, som her favner bidragsytere fra større deler av verden.

I henhold til redaktørene selv har triologi-ambisjonen vært "å bidra til den teoretiske, metodologiske og konseptuelle utviklingen av kunnskapshistorie, samt demonstrere hvordan empirisk forskning innenfor kunnskapshistorie kan gjøres" (s. 7). Boken er dermed en del av et større prosjekt om å videreutvikle kunnskaps-historien som et forskningsfelt med et

solid teoretisk rammeverk å bygge videre forskning på. Selv om boken er en del av en triologi i dette prosjektet, er det også tydelig at den også er en respons til diskusjon rundt kunnskapshistorien. Blant annet trekkes Suzanne Marchands kritikk av kunnskapshistorien frem av flere av bokens bidragsytere (for eksempel redaktørenes innledning, Dupré, Jensen, Lundberg). Marchands argument om at kunnskapshistorien lett kan bli abstrakt om den ender med å fokusere for mye på strukturer og mister menneskene av syne har tydelig gjort inntrykk og vært kilde til inspirasjon. Samspillet mellom slik kritikk og boken er tydelig da boken setter nettopp søkelys på aktører og agens i kunnskapshistorien.

Som det nevnes i boken er spørsmålet om aktørens rolle i historien intet nytt, i så måte føyer boken seg inn som et bidrag i en langvarig historisk debatt om aktør og strukturers rolle. Denne debatten spisses og videreutvikles her inn i kunnskapshistori-ens kontekst, hvor det er kunnskapsaktører som utforskes. Dette er et sentralt tema i det overordnede prosjektet om å utvikle kunnskapshistorien som fagfelt, og et forsøkt på å unngå et ensidig strukturelt fokus. Boken samler en rekke interessante og velreflekterte tekster som belyser ulike aspekter av kunnskapsaktørens betydning og agens.

Bidragene er ordnet inn i tre tematiske deler: "Roles and communities", "Capabilities and constraints" og "Conditions and connections". Inndelingen forklares innledningsvis, men likevel er tråden spesielt klar i "Capabilities and constraints", mens den oppfattes som mer svevende i "Conditions and connections". Dette er trolig et resultat av utfordringen med å sammenstille ulike bidrag i ett tid og forsøke å samle trådene mellom dem. Den overordnede tråden og temaet er klar gjennom boken slik at dette ikke fremstår som et problem.

Tekstene trekker frem en rekke ulike aktører fra en filosofilærer fra

1400–1500-tallets Frankrike, barne-tv-produserter i 1960- og 70-tallets Europa, en konferanseadministrator på slutten av 1800-tallet og indiske økonomer rundt samme tid. De dekker en bredde i type aktører fra enkeltindivider til grupper, og deres rolle som kunnskapsaktører belyses og drøftes fra ulike perspektiver. Til tross for de mange perspektivene som kommer frem gjennom boken er det to spørsmål jeg sitter igjen med. Det første er grensene for når kunnskapsaktøren som gruppe går over til å bli en del av strukturen. I introduksjonen tilbys en definisjon av kunnskapsaktøren som "en analytisk kategori som består av de som, innen en gitt historisk kontekst bidro til produksjonen og/eller sirkulasjonen av kunnskap" (s. 12). Det understrekes videre at samarbeid mellom aktører er nødvendig for kunnskapens bevegelse. Tradisjonelt er det veletablert at grupper også kan opptre som aktører, basert på samhandling, men nyansen mellom gruppe og enkeltaktør kunne gjerne utforskes videre i kunnskapshistorisk sammenheng. Spesielt med tanke på at gruppen kan agere som en helhet, for eksempel med tanke på barne-tv-produzentene og organet de hører til, European Broadcasting Union, men hvor individene innenfor gruppen besitter ulik kunnskap og motivasjoner enn gruppen. Ytterligere eksplisitt drøfting av grensene mellom gruppetilhørighet og individ i kunnskapssammenheng kunne bidratt til å utkrystallisere hva kunnskapsaktøren er.

Mitt andre spørsmål dreier seg om balansegangen mellom aktørfokus mot heltennarrativer. Heltennarrativet er noe som blant annet Peter Burke er innom i sin epilog, i sin gjennomgang av aktørdebattens historie. Christa Wirth poengterer at til tross for at man beveget seg mot strukturer i vitenskapshistorien, har vi holdt på heltene i form av dyrking av nye strukturorienterte forskerhelter i figurer som Michel Foucault, Ludwig Fleck, osv. Hvordan man best mulig håndterer det potensielle problemet med at aktørsentralitet kan låne seg til heltetolkninger enten av forskeren

selv eller av leserne basert på fremstillinger kunne gjerne utdypes mer. Dersom man leser mellom linjene i boken kan muligens kunnskapshistoriens fokus på mangfoldet av aktører, og spesielt de som ikke tidligere har fått mye oppmerksomhet ansees som en motvekt til det gamle aktørproblemet med heltefremstillinger. Likevel er ikke belysning av nye kunnskapsaktører alene en hindring mot at disse vil kunne fremstilles som nye helter i en aktørsentrert kunnskapshistorie. Heltene har blitt med oss selv i oppgjøret med aktørene tidligere. Individfokuset er tiltalende for mennesker som leser og prøver å forstå oss på fortiden og ikke minst formidlingsvennlig, derfor ville jeg satt pris på ytterligere drøfting rundt fallgruvene i analyse og fremstillingene.

En antologi er i sin natur en sammenstilling av ulike perspektiver og utforskninger av, i dette tilfellet, kunnskapsaktørers rolle og agens i kunnskapshistorien. Det kan derfor ofte være vanskelig å trekke ut en felles konklusjon av en antologi, men det er nettopp i sitt mangfold at boken har sin styrke. På et metanivå fremviser de enkelte bidragsyterne også sin rolle som kunnskapsaktører, hvor boken som helhet gir innblikk i mangfoldet og variasjonen som kan skjule seg innenfor en samlet gruppe av kunnskapsaktører. Boken bidrar til å tenke mer kritisk rundt aktørens rolle i kunnskapshistorien, hvor de ulike tekstene gir en god bredde i ulike perspektiver og tilnærminger til temaet. Den fungerer dermed som en nyttig tekst å tenke med rundt aktører og agens i kunnskapshistorien.

Susann Holmberg

Urkunder

Från Pehr Stenbergs värld

Alf Arvidsson, Ina Lindblom &
Richard Pettersson (red.)

Umeå universitet, 2023, 176 s.

Källpublikationer spelar en undanskymd men för den skull inte oviktig roll i dagens historievetenskap. Med en obestämd relation till forskningsfronten kan receptionen bli både långsam och sporadisk. I enstaka fall blir mottagandet varmare, vilket inte sällan beror på ett aktivt och ihärdigt lanseringsarbete. Till den senare kategorin hör *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* i fem band, en imposant påminnelse om att massdigitalisering blott kan komplettera, inte ersätta högkvalitativa tryckta källutgåvor. Umeåkommunministern Pehr Stenbergs (1758–1824) innehållsrika och frispråkiga reflektioner, nedtecknade över flera decennier på nära 5 000 sidor, har allt sedan utgivningsarbetets början för omkring 15 år sedan (de tryckta volymerna utkom 2014–2018) varit föremål för en veritabel kanoniseringsprocess. Specialnummer av tidskrifter såväl som forskningsartiklar, konferenspresentationer och populära föredrag har kantat författarens postuma triumftåg. Vid det här laget torde han kunna sälla sig till klassikerna inom svenskspråkig självbiografi.

Föreliggande antologi, redigerad av etnologen Alf Arvidsson, är resultatet av ett Umeåbaserat forskningsprojekt. Utöver att inledningsvis placera levernesbeskrivningen i en genrehistorisk kontext slår projektledaren Arvidsson fast en röd tråd: att med utgångspunkt i nämnda text utforska hur bondsonen Stenberg, som efter studier i Åbo och diverse informatorstjänster och vikariat fick fast tjänst i hemtrakten, fann sig till rätta med sin nya status som präst, gift man och landsortslärd i det sena 1700-talets Umeå. Målsättningen har samtidigt varit att sprida forskningsresultaten

på svenska till en bredare läsekrets – vilket kanske inte helt återspeglas i valet av en universitetsintern publiceringskanal. Rent innehållsmässigt syns likväl en god ansats till popularisering. Det gäller inte minst den första artikeln, där levernesbeskrivningens utgivare Göran Stenberg, Ola Wennstedt och Fredrik Elgh presenterar personen Stenberg, hans mastodontverk och dess krokiga väg till trycket. Av särskilt intresse är den ingående redogörelsen för själva utgivnings- och förmedlingsarbetet. Dessvärre saknas underrubriker, som hade kunnat vägleda läsaren genom de informationsrika sidorna, men det är en bisak. Det konstateras att genrefrågan är komplex – ett slags introspektiv självbiografi baserad på dagboksanteckningar – och att Stenberg faktiskt själv önskade sig en framtida publicering. Författarna argumenterar för dokumentets historiska värde och lyfter särskilt fram dess litterära influenser och funktion som portal till en mångfald av tidens sociala sammanhang. Sannolikt har de rätt i att Stenbergs ”tidsmaskin” är på god väg att bli ett standardverk, både av egen kraft och till följd av det ambitiösa tillgängliggörandet.

Alf Arvidssons två artiklar kretsar kring ständsresenärens Pehr Stenbergs sociala och i viss mån geografiska rörlighet. I den första undersöks hans förhållande till sitt sociala arv – en välkänd problematik i moderna klassreseskildringar men trots det en blind fläck i historisk forskning om social mobilitet. Att Arvidsson snuddar vid anakronismen genom att ta avstamp i sentida klassresenärers främlingskap blir här ingalunda något störningsmoment, tvärtom blir denna ansats en effektiv generator för frågor om hur tidstypiska och rumsspecifika erfarenheter av socialt avancemang kan vara. Med hjälp av begreppen habitus och identitetspraktiker riktas blicken mot landsortsprästen Stenbergs vardagliga hantering av bondesamhället och dess mentaliteter, en miljö han hade inpå knuten. Det visar sig att kommunministern ofta var erkännansam mot och försvarade

bönderna. Personliga kontakter med dem kunde vara en fördel i hans ställning, men de kunde också balansera på gränsen till det stigmatiserande, som när Stenberg ingick äktenskap med sin hushållerska. Desto mer angeläget var det då att försöka utstråla patriarkal auktoritet, vilket inte var helt enkelt med hans bakgrund. Vägen från bondstugan till prästgården var dock ganska upptrampad i ståndssamhället, kognitiva och sociala slitningar uppstod först i konkreta, alldagliga situationer när rollerna skulle hållas åtskilda och liminaliteten betvingas.

I Arvidssons andra bidrag studeras Stenbergs agerande då han i egenskap av präst strävade efter att inta och behålla en plats i Umeås herrskapsskikt. En bred teoretisk palett presenteras: kapital och habitus, strategier, sociabilitet och känslopraktiker. Det görs intressanta iakttagelser om Stenbergs sociala föreställningsvärld och moraliska måttstockar. I slutänden blir det dock en något rörig, huvudsakligen deskriptiv och klassificerande redogörelse för en 1700-talsprästs sociala liv. Avslutningsvis konstateras att dennes långsiktiga strategier gällde karriären, vetenskapen och tron, men att de vardagliga taktikerna i högre grad innefattade försiktighet, flit och kompromisser. På ett plan kan ett sådant resultat vara gott nog, men eftersom de bredare perspektiven uteblir undrar man om alla teoritunga begrepp behövdes för att nå dit.

En annan artikel, skriven av historikern Ina Lindblom, tar itu med Pehr Stenbergs upplevelser av svartsjuka, som är ett iögonfallande element i hans berättelse. Den känsloladdade svartsjukeskildringen är exceptionell för sin tid, vilket motiverar det mikrohistoriska företaget att låta en kontextualiserande analys av det enskilda fallet belysa ett fenomen med större allmängiltighet. Utifrån ett förvisso bräckligt forskningsläge noteras att svartsjukan tycks ha varit marginaliserad i dåtidens Sverige. Övertygande visas sedan hur Stenbergs bekännelser trots den

ogynnsamma jordmänen hämtade näring i romantiska kärleksideal, föreställningar om heder och ära, patologi och kroppslighet samt en religiös världsbild. Umeåprästens erfarenhetsvärld sätts i ett förklarande ljus, men den makrohistoriska bilden förblir på det stora hela orubbad – ett återkommande mikrohistoriskt dilemma. Valet att studera svartsjukesänslorna historiskt och i ett brett sammanhang av trosuppfattningar, föreställningar och ideal är däremot lov- värd, även om det finns tendenser, endast delvis undertryckta, till diagnostisering och psykologisering. Led vår sagesman av psykotiska vanföreställningar eller kanske tvångsmässig svartsjuka? Jag vill hävda att svaret inte nödvändigtvis berikar den känslolohistoriska analysen.

Antologins längsta och avslutande bidrag är museologen Richard Petterssons essä om Stenbergs positioneringar gentemot traditionellt tankegods och moderna upplysningsidéer i det författaren karakteriserar som en brytningstid. Tillvägagångssättet avviker från de övriga artiklarna. Textnära historiska analyser interfolieras av meta-reflektioner kring Stenbergs nutida relevans och mikrohistoriens möjligheter. Tyvärr resulterar de dubbla ambitionerna i en något snårig text, där utförliga historiografiska stycken rör sig ganska långt bort från ämnet allt medan centrala poänger sprids ut och upprepas. Författaren resonerar kring människohjärnans utveckling och begär lustmord på Freud. Essäformatet förkroppsligas i böljande och ordrika resonemang, som hämtar stöd i en lång rad mer eller mindre namnkunniga referenser och en del populärvetenskap. Tidigare forskning och teoribildning behandlas med förtrogenhet och bred blick, men inte helt konsekvent. Exempelvis får en debatt mellan två idéhistoriker på 1990-talet en central roll när Pettersson minutiöst närmar sig en kritik av diffusionstesiser: Stenberg måste förstås i egen rätt, inte som exempel på generella idéströmningar och tankemönster. De idé- och kunskapshistoriker som i närtid brottats med samma

frågor nämns överhuvudtaget inte, trots att de hade kunnat underlätta sökandet efter en utväg ur besvärliga dikotomier av typen centrum/periferi, individ/samhälle och tradition/modernitet. En viss åtstramning och ett striktare fokus på de verkligt intressanta reflektionerna – om Stenbergs representativitet och förhållande till sin föränderliga samtid – hade sannolikt gynnat texten och harmonierat den med övriga antologibidrag.

Några nedslag i bondsonen Pehr Stenbergs strävan att göra sig hemmastadd i en nyvunnen social position – i denna avgränsade forskningsuppgift – rymmer ett påfallande rikt innehåll. Den märkvärde Stenberg framträder inte blott som ståndsresenär, utan som småstadsintellektuell, svartsjuk make och författare med välutvecklade känslspröt. Vertikala metaforer för social rörlighet ger vika för ett mångdimensionellt sociokulturellt rum och ett otal små positioneringar. Trots olikheter i teoretiska premisser och framställnings-sätt blir helheten större än summan av de specialinriktade delarna, inte minst tack vare de inledande, orienterande texterna som förtjänstfullt presenterar Stenbergs liv och verk för den oinvigde. Mikrohistoriens svåra konst hanteras elegant, så att resultaten inte blir begränsade till personhistoria. En ytterligare genomgång hade visserligen kunnat göras av översättningarna av vissa engelska citat och smärre obalanser mellan artiklarnas anslag och omfång, men överlag är skönhetsfläckarna få. Antologin övertygar om Stenbergs vikt och värde. Den är på samma gång en behändig introduktion och en mångbottnad analys av den respektingivande textmassa som levernesbeskrivningen utgör. Man vill hoppas att rönen också når den bredare spridning som författarna ställt i utsikt.

Asger Wienberg

Läromedel

Teori i historisk praktik

Martin Dackling & Sari Nauman
(red.)

Studentlitteratur, 2022, 315 s.

Historievetenskapens relation till och användning av teori är omdiskuterat. Inte minst framhålls det ofta att vi historiker gärna lånar teorier från andra discipliner men är sämre på att konstruera egna. Synen på historieämnet som i första hand empiriskt återfinns såväl hos studenter och en bredare allmänhet som inom disciplinen, en uppfattning som måhända förstärks av att många grundkurser i historia vid svenska lärosäten fortfarande lägger tonvikten vid att ge en översikt över historiska skeenden och händelser och att teori oftast introduceras först en bit in i studiegången. Det mest påtagliga undantaget från detta mönster är Södertörns högskola där både A- och B-kursen i historia håller ett explicit och genomgående genus- och interkulturellt perspektiv. Intressant nog verkar relationen mellan empiri och teori fortfarande i vissa inomdisciplinära sammanhang utgöra sprängstoff, inte minst om en ifrågasätter neutraliteten i den etablerade kronologin och de traditionella berättelsernas plats på historiekurser. Därför är det ytterst välkommet att det nu kommit en lärobok som tar ett samlat grepp om empiri och teorianvändning inom historievetenskaperna, och sätter teori i historisk praktik i fokus. Historisk framställning bygger ju alltid på teoretiska val, som bokens redaktörer Martin Dackling och Sari Nauman mycket riktigt framhåller.

Boken inleds med en introduktion som sedan följs upp av elva kapitel skrivna av författare från olika lärosäten och historiska discipliner. I och med att boken vänder sig till studerande i historievetenskapliga ämnen vid universitet och högskolor som ska skriva uppsats är det ett väl genom-

tänkt och utfört pedagogiskt grepp att som boken gör ta avstamp i olika typer av källmaterial för att sedan i relation till det presenterade materialet diskutera skilda teoriers och teoretiska begrepps användbarhet. Boken erbjuder en imponerande bredd av såväl tidsmässig variation, från medeltid till nutid, som olika typer av källmaterial. De materialkategorier som utgör utgångspunkten för kapitlen är reseberättelser, massmedier, medeltida krönikor och annaler, litterär fiktion, politiska protokoll, filosofiska och politiska skrifter, bouppteckningar, tidigmoderna rättsprotokoll, levnadsberättelser som muntlig historia, historiedidaktiska källor som läromedel samt befolkningshistoriska källor som kyrkoböcker, mantalslängder och folkräkningar. I kapitlen ges också exempel på olika typer av teorianvändning, vilket inbegriper allt från Joachim Östlunds användning av en mer övergripande teorbildning i form av postkolonial teori för att analysera en reseberättelse till Magnus Linnarssons specifika teoretiska begrepp som analytiska verktyg i sitt arbete med politiska protokoll. Därtill bör de två avslutande kapitlen lyftas fram extra då de starkt bidrar till bokens bredd: Emma Lundin synliggör materialkategorin levnadsberättelser inom muntlig historia och Martin Dackling demonstrerar ett teoriprovande arbetssätt med kyrkoböcker och andra befolkningshistoriska källor. Utan dessa två kapitler hade boken varit mycket smalare.

I introduktionen presenterar redaktörerna bokens idé och upplägg. Den grundläggande tanken beskrivs som att synliggöra hur historiker väljer teori och sedan anpassar teorin till materialet. Att visa på variationerna av detta är en föresats som boken lyckas mycket väl med att leva upp till. Redaktörerna framhåller att det saknas en av alla accepterad definition av vad en teori är. Samtidigt ifrågasätter de nyttan av så kallade stora teorier (*grand theories*) hos teoretiker som Karl Marx, Pierre Bourdieu, Judith Butler och Edward

Said, alla upphovspersoner till väl etablerade och användbara teorier. Redaktörerna framhåller att det i "studentuppsatser kan vara problematiskt att ta utgångspunkt i stora teoribyggen" (s. 22). Jag har svårt att förstå detta avfärdande av dessa stora teorier av såväl principiella skäl som skäl kopplade till bokens innehåll. Många av bokens författare använder sig faktiskt av just stora teorier. Matilda Amundsen Bergström analyserar till exempel filosofiska och politiska skrifter med hjälp av postkolonial teori där hon övertygande åskådliggör användbarheten av Suids begrepp "den Andre" för att visa på hur skrifter kan skapa och upprätthålla hierarkiska uppdelningar mellan ett västerländskt "vi" och ett koloniserat "dem". Anton Runesson å sin sida använder sig av Bourdieus teori om fält, habitus och kapital på tidigmodernt rättsmaterial. Där visar han på ett elegant och pedagogiskt sätt att det går alldeles utmärkt att använda delar av ett större teoribygge när han illustrerar att begreppet ekonomiskt kapital inte var särskilt hjälpsamt då det inte fanns uppgifter om ekonomiska tillgångar i protokollet.

I stället för stora teorier argumenterar redaktörerna för nyttan av teoretiska begrepp: "att arbeta med teori är att fokusera på ett eller ett par teoretiska begrepp" (s. 22). Det är en påfallande instrumentell syn på teorianvändning som redaktörerna presenterar och verktygsliknelsen brukas flitigt i introduktionen. Personligen ser jag inte meningen med att ställa stora teorier och teoretiska begrepp mot varandra på det här sättet. För mig utgör de en helhet där ett mer övergripande teoretiskt perspektiv ofta utgör utgångspunkt för själva forskningsprocessen varifrån de teoretiska begreppen sedan hämtas. Oaktat skillnader i syn på teori saknar jag en diskussion av relationen mellan teoretiska perspektiv, stora teorier och teoretiska begrepp. Begreppet perspektiv diskuteras inte alls av redaktörerna, trots att en majoritet av författarna explicit refererar till "perspektiv" eller "teoretiskt perspektiv". Detta leder till

en underlig brist på begreppslig stringens i en i övrigt mycket väl genomtänkt, givande och välskriven bok.

En påtaglig styrka är bokens breda anslag, att synliggöra både hur historikern väljer teori och hur den sedan anpassas till källmaterialet. Detta får som konsekvens att bokens relevans och nytta går långt utöver frågan om teorianvändning i snäv mening. Det gör att boken även svarar mot den tilltänkta läsarens (uppsatsstudentens) generella behov av vägledning. Flera av författarna berör, på ett mycket pedagogiskt sätt, olika källmaterials tillgänglighet, deras styrkor och svagheter samt allmänna aspekter på forskningsprocessen. Det ges en mängd goda råd och tips i uppsatsskrivande generellt, utan att det blir pekpinneaktigt eller förenklar komplexiteten i historikerns hantverk. Ett exempel är när Henric Bagerius och Christine Ekholst diskuterar utmaningen att hitta rätt teorier i analysen av litterär fiktion. De konkretiserar sin diskussion genom att visa på hur de själva var tvungna att tänka om vad gällde teori då mötet med källan (Jöran Sahlgrens

utgåva av svenska folkböcker) pekade på andra maktordningar än dem de initialt hade föreställt sig som intressanta. Att som Bagerius och Ekholst normalisera och avdramatisera det faktum att det i en forskningsprocess inte alltid går som en tänkt sig, och att detta inte är ovanligt utan fullt möjligt att hantera, är viktigt att förmedla till uppsatsskrivande studenter. Vi har nog alla handlett studenter som i en liknande situation som den beskrivna inte bara fått ångest utan även förklarat sig redo att antingen kasta in handduken eller byta ämne. En betydande styrka i boken är således att den med hjälp av frågan om konkret teorianvändning i historievetenskapen innehåller små guldkorn i form av verbaliseringar av forskningsprocessen, handfasta tips om var det finns källmaterial att tillgå samt förslag på hur forskningsfrågor kan formuleras. Det blir en mångsidig och allomfattande guide till hur en på olika sätt kan arbeta med empiri och teori inom ramen för en historievetenskaplig uppsats

Christina Douglas

Mindre uppmärksammade historiska jubileer

Originalteckning för *Scandia* av Fredrik Tersmeden

FÖR 300 ÅR SEDAN (1724): DEN DANSKE
SPRÅKMANNEN PEDER SCHULZ SLÅR FAST
ATT SUBSTANTIV I DANSKAN BÖR SKRIVAS
MED INLEDANDE VERSAL; ETT BRUK SOM
SEDAN KVMESTÅR FRAM TILL 1948.

